

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De gestempelde terra sigillata

Broeke, P.W. van den; Heeren, S.; Feijst, L. van der; Visser, D.I.J.L.; Brink, E. van den; Braven, A. den; Enckevort, H. van

Citation

Broeke, P. W. van den, Heeren, S., Feijst, L. van der, Visser, D. I. J. L., Brink, E. van den, & Braven, A. den. (2014). De gestempelde terra sigillata. In H. van Enckevort (Ed.), *Archeologische Berichten Nijmegen* (pp. 121-150). Nijmegen: Bureau Archeologie Monumenten Gemeente Nijmegen. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4292515>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4292515>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

DE GESTEMPELDE TERRA SIGILLATA

Dirk Visser

Deze bijdrage is een studie van een deel van de stempels op terra sigillata die bij de grootschalige opgravingen op het Kops Plateau aan het licht zijn gekomen.¹ Het betreft de stempels uit de werkputten 253–292 die in het recente verleden al het onderwerp vormden van de doctoraalscriptie van de auteur.² Het materiaal uit deze werkputten die het begin vormden van de opgraving bleek gedurende de uitwerking een redelijk representatieve steekproef te zijn voor het totale opgegraven stempelmateriaal. Dit is vermoedelijk te danken aan de locatie van de werkputten. Deze besloegen een groot gedeelte van het zuidwestelijke kwadrant van de versterking met grachten, barakken en een deel van de *principia*.

Zwaartepunt bij de studie is de vraag naar de begindatering. Daarnaast vormt ook de vermoedelijke functie van de versterking, achtereenvolgens een commandopost in het achterland en later omgebouwd tot een *castellum* voor ruitery, een belangrijk onderzoeksaspect. Het moge duidelijk zijn dat uitkomsten en conclusies in deze studie niet anders dan als voorlopig beschouwd dienen te worden, mede omdat de terra sigillata-stempels slechts één enkele vondstcategorie vormen.³

Cruciaal voor de studie van terra sigillata-stempels zijn identieke afdrukken ofwel parallellen. Door hun aantallen en aanwezigheid elders zijn zij essentieel voor bepaling van herkomst en datering en kunnen zij helpen inzicht te verschaffen in bijvoorbeeld kwesties als migratie van troepen, beleving, onderlinge relaties tussen vindplaatsen en productie. Veel moeite is dan ook gestoken in het zoeken naar identieke afdrukken waarbij wederom is gebleken dat het nieuwe corpus voor arretina van Oxé, Comfort en Kenrick (OCK) helaas onbetrouwbaar is.⁴ Daarom is voor deze categorie terra sigillata vooral gebruik gemaakt van de oorspronkelijke publicaties en zijn de door het corpus vermelde parallellen stuk voor stuk geverifieerd. Door deze werkwijze en het raadplegen van veel ongepubliceerd materiaal is een solide basis gelegd voor dit onderzoek, en mag vooral aan de uitkomsten met betrekking tot de zeldzaamheid van sommige stempeltypen zeker waarde worden gehecht. Ook alle stempels in de gebruikte referentiesites zijn op deze wijze gecontroleerd en aan de hand van de nieuwste gegevens gedateerd en op herkomst onderzocht. De volgorde van het corpus is overigens wel aangehouden. Bij de Zuid-Gallische stempels is echter zonder enig voorbehoud gebruik gemaakt van het nieuwe corpus (NOTS = Names On Terra Sigillata), dat onder redactie staat van wijlen Brian Hartley en Brenda Dickinson. Hiervan is zeer recentelijk het op een na laatste deel verschenen,⁵ en alle verwijzingen blijken zonder meer accuraat.

Alle in deze studie voorkomende stempels, dus ook die van de vergelijkingsites, zijn vooruitlopend op de geplande dissertatie betreffende alle terra sigillata-stempels van het Kops Plateau door de auteur stuk voor stuk op basis van parallellen en meest recente gegevens gedateerd en op herkomst onderzocht.⁶

Het onderzochte materiaal bestaat uit 218 stempels of fragmenten daarvan. Hiervan bevinden zich er 142 op arretina, waarvan er 127 gedetermineerd konden worden (90%).⁷ Op Zuid-Gallische terra sigillata zijn 76 stempels en fragmenten aangetroffen. Daarvan konden er 61 gedetermineerd worden (80%).⁸ Stempels op Midden- en Oost-Gallische terra sigillata zijn niet aangetroffen. Opvallend was de slechte staat van de terra sigillata door uitspoeling in de grove pleistocene zandgrond van het Kops Plateau. In veel gevallen was de sliblaag aangetast of (gedeeltelijk) verdwenen. De over het algemeen wat zachtere Lyon-waar heeft hieronder vooral te lijden gehad. Soms is deze zelfs ‘poederig’ geworden. Dit zal in een aantal gevallen de oorzaak zijn geweest dat bij het wassen van de scherven een stempel ‘verpoetst’ is.

1 Arretina versus Zuid-Gallische terra sigillata

Wat al bij het uitsorteren van de terra sigillata-stempels opviel, is de verhouding tussen de arretina en de Zuid-Gallische terra sigillata. Deze verhoudt zich namelijk als 2:1. Omdat de tijd dat Zuid-Gallische terra sigillata kon instromen op het plateau bijna twee keer

1 Van Enckevort & Zee 1996, 32–35; Van Enckevort 2004, 108–109.

2 Visser 2005.

3 Alle stempels op terra sigillata van het Kops Plateau inclusief de oude vondsten vormen het onderwerp van het promotieonderzoek van de auteur.

4 Oxé, Comfort & Kenrick 2000. Vooral bij veel voorkomende stempel-lezingen ATEL, CRESTI, CRIS/PINI etc. Veel opgegeven parallellen blijken na controle, waarbij de talloze afdrukken van het Kops Plateau een goede dienst hebben bewezen, steeds weer niet identiek. Vanzelfsprekend ligt de zaak anders bij stempels die zich door hun opzet, bijvoorbeeld het gebruik van decoratieve elementen, duidelijk onderscheiden.

5 Het deel T t/m Ximus; de reeks zal worden afgesloten met een deel gewijd aan gedateerde contexten en een uitgebreide index.

6 Hiervoor is gekozen omdat het OCK niet overal betrouwbaar is gebleken en de vermelde dateringen in dit corpus en in het NOTS de productieve periode van een bakker betreffen en niet de individuele stempels. Bij lang werkzame producenten als Cn. Ateius is hier overduidelijk winst te behalen. Vooral de relatief snelle chronologische opeenvolging van de verschillende vondstcomplexen in de Augusteïsche periode biedt een basis voor een wetenschappelijk verantwoorde en fijnere chronologie.

7 Zie bijlage 1.

8 Zie bijlage 2.

zo lang is als die van de arretina, zou men een veel groter aandeel van deze laatste groep mogen verwachten. Het leek daarom zinvol dit te vergelijken met enkele andere relevante militaire versterkingen. Dit is gedaan in tabel 1. Om de vergelijking correct te houden, is uitsluitend naar geïdentificeerde stempels gekeken en zijn bij het *castellum* van Moers-Asberg (*Asciburgium*)⁹ en de legerplaats in Neuss,¹⁰ waarvan de bezetting doorloopt na 70 na Chr., de met zekerheid aan de Flavische periode toeschrijfbare stempels buiten beschouwing gelaten. Verder zijn ook de stempels uit Xanten-*Vetera* I in de vergelijking betrokken.¹¹ Een opmerkelijke uitkomst is dat de situatie bij de materiaalbestanden van Moers-Asberg en Neuss hetzelfde is. Alleen het beeld van Xanten wijkt iets af, maar ook hier zijn meer arretina-stempels dan Zuid-Gallische stempels aanwezig. Nader onderzoek op dit vlak is wenselijk.

	Arretina	Zuid-Gallisch	verhouding
Moers-Asberg	116	64	2:1
Neuss	584	264	2:1
Nijmegen-Kops Plateau	127	61	2:1
Xanten- <i>Vetera</i> I	152	136	1:1

Tabel 1. De (afgeronde) verhouding van de geïdentificeerde stempels op arretijnse en Zuid-Gallische sigillata op het Kops Plateau en in enkele relevante militaire versterkingen in de regio.

2 Producenten

De 127 stempels op arretina laten zich verdelen over 55 producenten die tot 43 verschillende firma's behoren. Een en ander is in tabel 2 overzichtelijk gemaakt waarbij tevens enkele andere relevante vindplaatsen ter vergelijking zijn opgenomen.¹² Het totale aantal stempels van een firma bij deze sites is niet altijd de som van de getoonde bakkers omdat er sprake kan zijn van bakkers uit die firma die niet in het materiaal van het Kops Plateau zijn vertegenwoordigd. Zo bevat het bestand van *Vetera* I bijvoorbeeld nog drie stempels van Zoilus uit de firma van Cn. Ateius en komt het totaal daar op 54 exemplaren.

producent	Nijmegen		Moers-Asberg		Neuss		Xanten- <i>Vetera</i> I	
	Kops Plateau							
	bakker	firma	bakker	firma	bakker	firma	bakker	firma
Acastus	1	1	–	–	4	4	1	1
Annius	1	1	1	1	10	10	3	3
A. Annius Crispus	1	1	1	1	3	3	1	1
Sex. Annius	1	1	2	2	14	16	2	2
Cn. Ateius (Lyon)	8		4		17		5	
Cn. Ateius (Pisa)	23		11		79		28	
Cn. Ateius (?)	1		1		3		2	
Cn. Ateius Crestus (Lyon)	1		–		–		–	
Cn. Ateius Crestus (Pisa)	2		5		21		2	
Cn. Ateius Euhodus	1	54	6	42	8	197	2	54
Cn. Ateius Euhodus & Primigenius	1	(43%)	–	(36%)	–	(34%)	–	(35%)
Cn. Ateius Mahes	5		3		16		1	
Cn. Ateius Mahes & Zoelus	1		–		2		2	
Cn. Ateius Salvius	1		–		1		–	
Cn. Ateius Xanthus	9		11		42		9	
Cn. Ateius Xanthus & Zoilus	1		–		1		–	
P. Attius	1	1	3	3	13	13	1	1
Mena Avili (Lyon)	2	2	–	–	2	2	1	1
Bassus	1	1	–	–	4	4	1	1
Synhistor Calidi	1	1	–	–	1	5	–	2
Clarus	3	3	2	2	3	3	–	–
Com()	1	1	–	–	–	–	–	–
C. Crispinius	6	6	1	1	16	18	4	4
Diomedes	1	1	–	–	–	–	5	5
C. Fastidienus (Arezzo)	1	1	–	–	3	3	–	–
Font(eianus?)	1	1	–	–	2	2	1	1

⁹ Bechert & Vanderhoeven 1988; Eschbaumer 2010.

¹⁰ Mary 1967; Ettlinger 1983; 1985.

¹¹ Hanel 1995.

¹² Moers-Asberg: Eschbaumer 2010; Neuss: Ettlinger 1983; 1985; *Vetera* I: Hanel 1995.

13 Eschbaumer 2010, 79; 2011, 30. Een associatie met de veldtocht en nederlaag van Lollius in 17/16 voor Chr. is zeer goed mogelijk. Zie ook noot 31.

14 De datering van het Hauptlager in Haltern, en dan vooral de begin-datering, ligt niet vast. Als begin-datering wordt veelal 7/5 voor Chr. of het begin van de jaartelling aangehouden, afhankelijk van hoe men het chronologische verschil qua munt- en terra sigillata-spectrum tussen Oberaden en het Hauptlager in Haltern interpreteert en waardeert (een heldere analyse van de kwestie geeft Von Schnurbein 1991, 2–3). De eind-datering wordt traditioneel in verband gebracht met de nederlaag van Varus in 9 na Chr. toen alle versterkingen rechts van de Rijn werden opgegeven. Recentelijk is echter ook deze laatste datering onderwerp van discussie geworden (samenvattend: Afkamp 2009, 32–37). Op een andere plaats is aan de hand van een uitgebreide analyse van de stempels en koppeling van de nieuwste archeologische gegevens binnen het historisch kader (Waldgirmes) aannemelijk gemaakt dat de begin-datering met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid rond 5 voor Chr. moet liggen en deze datum wordt in deze bijdrage dan ook aangehouden (Visser 2010, 61–62).

15 Anreppen werd volgens dendro-chronologische gegevens aangelegd aan het einde van het jaar 4 na Chr. en zeer waarschijnlijk in 6 na Chr. al weer ontruimd (Tremmel 2011, 33, met literatuurverwijzingen).

16 Ettliger *et al.* 1990. In deze bijdrage verder afgekort als Consp.

producent	Nijmegen		Moers-Asberg		Neuss		Xanten-Vetera I	
	bakker	firma	bakker	firma	bakker	firma	bakker	firma
Fronto	1	1	–	–	2	2	1	1
L. Gellius Quadratus	1	1	2	2	3	11	3	3
Hilarus (Pozzuoli)	1	1	–	–	–	–	–	–
Iucundus (Lyon)	1	1	–	–	–	–	–	–
Verna, Legio XIII	1	1	–	–	–	–	–	–
Lesbius	1	1	–	–	–	–	–	–
T. Manlius Fortunatus (Rome?)	1	1	–	–	2	3	1	5
Gratus Publi	1	2	–	–	–	–	1	1
Titus Publi	1	–	–	–	–	–	–	–
Quartio	1	1	–	–	–	–	–	–
Rufio T. Rufreni	2	2	2	2	4	4	1	1
C. S() F()	1	1	–	–	4	4	–	–
L. Saufeius Gausa	4	4	–	–	9	10	10	10
C. Sentius (Arezzo)	1	–	4	5	12	14	4	5
C. Sentius (Lyon)	1	2	1	–	2	–	1	–
A. Sestius	1	–	1	–	2	–	–	–
Arci() A. Sesti	1	4	–	2	–	4	–	1
Hilarus A. Sesti Damae	2	–	1	–	2	–	–	–
Suaves (–is) (Lyon)	1	1	–	–	–	4	–	2
C. Tigranus	1	1	2	2	6	6	–	–
Titius	1	1	–	–	2	2	1	1
Cerdo L. Titi	1	–	–	–	–	–	–	–
Chrestio L. Titi	3	9	–	4	–	19	–	10
L. Titius Thyrsus (Arezzo)	5	–	1	–	8	–	5	–
Titur(i)or?	2	2	–	–	–	–	–	–
M. Tullius	2	2	–	–	–	–	–	–
Cryses C. Valeri Tyranni	1	1	–	–	–	2	–	–
L. Valerius Titus	1	1	–	–	–	–	1	1
Sextus Varius (Niger?)	1	1	–	–	–	–	1	1
Vibius	2	2	–	–	2	2	–	–
L. Vibius	1	1	–	–	1	1	–	–
Rufio L. Umbrici	1	1	–	3	4	12	1	2
Urbanus (Italië)	1	1	–	–	–	–	–	–
Utilis (Lyon)	3	3	1	1	–	–	–	–
aantal stempels	127		116		584		152	

Tabel 2. Overzicht van bakkers en firma's bij de arretina van het Kops Plateau en hun attestatie in enkele andere relevante vindplaatsen.

Op hoofdlijnen is het totaalbeeld van de arretina van het Kops Plateau niet afwijkend van de referentiesites. Zo domineert ook hier de firma van Cn. Ateius, al ligt het percentage op het plateau nog wat hoger met 43%. De meest voorkomende slaven uit deze firma, Euhodus, Crestus, Mahes en Xanthus zijn eveneens prima vertegenwoordigd. Het overgrote deel van de overige firma's en producenten komt eveneens in de andere versterkingen voor. Iets minder affiniteit is er met het materiaal van het *castellum* in Moers-Asberg maar dit is logisch verklaarbaar aangezien het stempelbestand kleiner, en vermoedelijk ook nog eens ouder is met een recentelijk veronderstelde begin-datering in de tijd voor de campagnes van Drusus in 13/12 voor Chr.¹³ De vroege periode kent immers specifieke firma's waarvan producten ten tijde van de aanleg van het Kops Plateau en Xanten *Vetera I* al grotendeels uit omloop waren geraakt. Bovendien heeft het *castellum* in Moers-Asberg relatief weinig waar uit het productiecentrum van Lyon, dat tijdens zijn bloeiperiode gedurende de bestaanstijd van het Hauptlager van Haltern¹⁴ en Anreppen¹⁵ verantwoordelijk was voor een enorme stroom terra sigillata van vele bekende grote firma's naar alle versterkingen aan Rijn en Lippe.

Verrassend is de aanwezigheid van een kom Consp. 14.2 van Lesbius.¹⁶ Van deze zeer zeldzame Lyonse bakker is alleen dit stempeltje bekend dat verder alleen nog voorkomt in het productiecentrum zelf en in Vannes. Tot op heden zijn van hem alleen kommen, waaronder nu dus ook Consp. 14.2, gevonden.

Verder zijn opmerkenswaardig Quartio uit Lyon en de bakkers C. S() F() en Gratus Publi uit Arezzo. Quartio was tot nu toe bekend van slechts een ander stempeltype,¹⁷ dat behalve in het productiecentrum, waar het predicaat ‘rare’ van de opgravers heeft meegekregen¹⁸, alleen in Keulen is aangetroffen. C. S() F() staat mogelijk voor C. Sentius Figulus (OCK 1859). Zijn twee stempeltypen vertonen sterke gelijkenis met die van L.S.G. (L. Saufcius Gausa) en stammen op basis van vondstcontexten en profielen uit dezelfde periode. Producten zijn verder alleen in Cavaillon en Neuss (7×) geattesteerd. Gratus Publi is een bakker uit de grote en vroege firma van Publius uit Arezzo,¹⁹ en van hem zijn slechts vijf gestempelde stukken bekend, elk vervaardigd met een andere patrijs. De kom van het Kops Plateau is het eerste product van deze bakker buiten het productiecentrum.

Ook Rufio L. Umbrici verdient nog enige aandacht. Dat is niet omdat, zoals bij boven genoemde bakkers het geval is, nauwelijks producten van deze bakker bekend zijn maar omdat het stempel van het Kops Plateau zich op een bord Consp. 18.2 met het klassieke drieledige standaardprofiel bevindt, terwijl andere bekende afdrukken bekend zijn van kommen Consp. 14. Een dergelijke combinatie van de kom van het typologisch oudere Servies I en het bord van het jongere klassieke Servies II is uniek, en ligt voor de Oberaden-horizont²⁰ waarin het stempel te dateren is, niet direct in de lijn der verwachting. Omdat de afdruk van het Kops Plateau stempelgelijk is met afdrukken op enkele van deze kommen lijkt het er bovendien op dat het klassieke standaardprofiel van borden van Servies II eerder gedateerd moet worden dan tot nu toe.

Bij het Zuid-Gallische materiaal is sprake van 40 verschillende producenten die gelet op de iets andere organisatie-structuur dan bij de arretina, elk een afzonderlijke firma lijken te vertegenwoordigen (tabel 3).²¹ Een uitzondering wordt mogelijk gevormd door het bakkersduo Bassus ii en Coelus. Hier kan sprake zijn geweest van een kortstondig samenwerkingsverband binnen de grote firma van Bassus ii.

Ook het beeld van de Zuid-Gallische terra sigillata wijkt in hoofdlijnen niet af van de referentiesites. Firma's die in vondstcomplexen in het Nederrijn-gebied vrijwel altijd vertegenwoordigd zijn zoals Acutus, Aquitanus, Bassus ii, Bassus ii & Coelus, Felix i, Firmo i, Maccarus i, Modestus i, Murranus i, Niger ii, Pass(i)enus, Patricius i, Primus i en iii, Scotius, Secundus i en Vitalis i, komen eveneens voor in het nog relatief kleine stempelbestand. Aquitanus en Bassus ii, die normaal gesproken in voor-Flavische stempelbestanden in onze streken een tamelijk groot aandeel hebben, hebben dat ook in het bestudeerde materiaal van het Kops Plateau, zij het iets minder uitgesproken.

Een opvallende verschijning in de lijst van bakkers is Uruoedus, wiens producten bijzonder zeldzaam zijn. Dit is pas het zevende stuk buiten La Graufesenque. In dit verband moet ook Cotulus genoemd worden die op grond van het zeer vroeg aandoende baksel en profiel van de Drag 24/25 van het Kops Plateau vermoedelijk niet (meer) vereenzelvigd mag worden met Cotulo.²² Hiermee komt het aantal aan deze bakker toegeschreven producten op 8.²³ Beide bakkers behoren tot de vroege exportbakkers van La Graufesenque.

3 Herkomst van de stempels

De terra sigillata die bestempeld wordt als ‘arretina’, en die in de decennia rond het begin van de jaartelling via het militaire apparaat in grote hoeveelheden onze streken bereikte, stamt niet alleen uit Arezzo, zoals de term arretina doet vermoeden. Onderzoek door middel van chemische analyses en de ontdekking van nieuwe productiecentra aan de hand van productieafval hebben dit de afgelopen decennia duidelijk gemaakt. In de loop van de tijd is de productie van terra sigillata, waarschijnlijk om economische en logistieke redenen, steeds dichterbij de hoofdzakelijk door de aan de grens liggende troepen gevormde afzetmarkt komen te liggen.

Oorspronkelijk stamt de klassieke rode terra sigillata uit het Italiaanse Arezzo waar zij vanaf circa 35/30 voor Chr. geproduceerd is. Rond 15 voor Chr. stichtten enkele toonaangevende Arretijnse producenten, zoals C. Annius, Rasinius, C. Sentius en (L.?) Umbricius filialen in Lyon, maar het duurde nog tot ongeveer 5 voor Chr. voordat massa-export vanuit dit centrum een feit werd. Tot die tijd beheerste Arezzo nagenoeg volledig de markt, zoals blijkt uit de bestanden van Dangstetten en de versterkingen Oberaden en Rödgen uit de tijd van Drusus.²⁴ Eveneens rond die tijd of een fractie vroeger, moet Cn. Ateius zijn

¹⁷ OCK 1602:1.

¹⁸ Lasfargues *et al.* 1976, 62–63, XXVI.1.

¹⁹ OCK 1555–1581.

²⁰ De Oberaden-horizont wordt gevormd door materiaal dat karakteristiek is voor de bestaansperiode van het legioenskamp te Oberaden (11–8/7 voor Chr.) en Rödgen (ca. 10–8/7 voor Chr.) (Roth-Rubi 2006a, 1). Omdat er nauwelijks overeenkomsten zijn met de terra sigillata- en muntbestanden van Dangstetten enerzijds, en dat van het Hauptlager in Haltern anderzijds, wordt deze horizont ca. 15–5 voor Chr. gedateerd (zie ook Von Schnurbein 1991; Visser 2010, 61–62). Daarbij is het bovendien waarschijnlijk dat de terra sigillata van Oberaden in de jaren voor de aanleg is geproduceerd, aangezien de verhoudingsgewijs geringe hoeveelheid, en het diverse karakter het onwaarschijnlijk maken dat het legioenskamp tussentijds met terra sigillata beleverd is geweest.

²¹ Moers-Asberg: Bechert & Vanderhoeven 1988; Neuss: Mary 1967; Xanten-*Vetera* I: Hanel 1995.

²² Hartley & Dickinson 2008, 160–161.

²³ Hartley & Dickinson 2008, 161, *Die* 6a en {6- a} en Cotus, *Die* 1a en 1- a; zie ook Polak 2000, 213, C153–154.

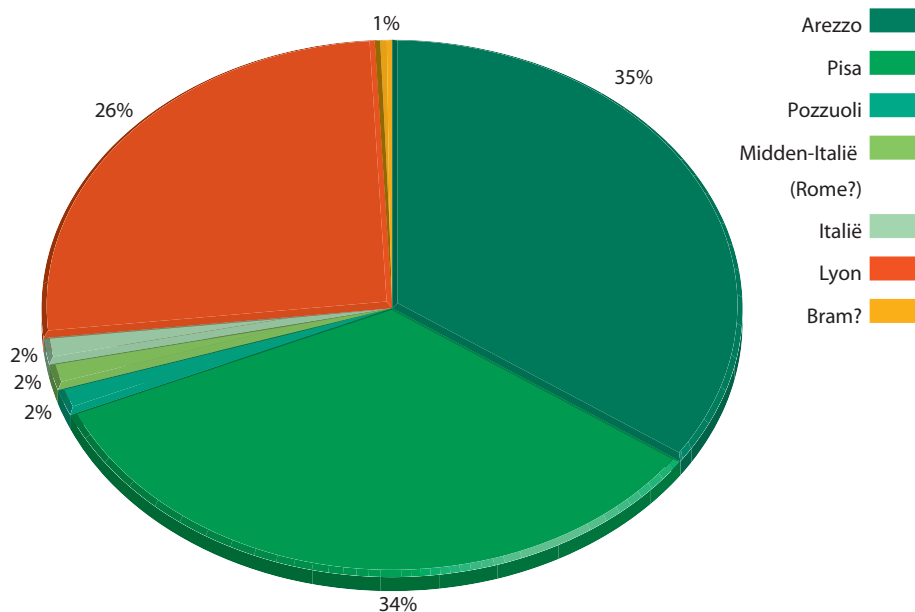
²⁴ Dangstetten: Roth-Rubi 2006b, speciaal 49–51; Oberaden: Roth-Rubi 2006a, speciaal 14–16; Rödgen: Schönberger & Simon 1976, 56–60.

producent	Nijmegen-Kops Plateau	Moers-Asberg	Neuss	Xanten-Vetera I
Acutus i	1	1	4	1
Albinus iii	1	1	2	1
Albus i	1	–	4	4
Aquitanus	5 (8%)	7 (11%)	29 (11%)	19 (14%)
Ave, Ave Vale	1	1	2	1
Bassus ii	5 (8%)	4 (6%)	24 (9%)	26 (20%)
Bassus ii & Coelus	5	1	6	5
Castus i	1	–	1	3
Cotulus	1	–	–	–
Felix i	2	1	2	2
Firmo i	1	2	1	–
Fron()	1	–	–	–
Gallus ii	1	–	–	–
Licinus	1	–	2	–
Logirinus	1	–	1	–
Maccarus i	2	2	6	3
Marsus i	1	–	–	–
Modestus i	1	2	1	2
Mom(m)o	2	1	1	–
Murranus i	1	4	4	2
Niger ii	1	1	1	–
Pass(i)enus	1	2	3	1
Patricius i	1	1	1	–
Perrus	1	–	1	1
Primus i	1	–	2	–
Primus iii	1	3	5	2
Regenus	1	–	2	–
Rufinus ii	2	–	–	–
Scotnus	1	–	1	–
Scottius	1	3	11	5
Secundus i	3	1	15	8
Senomant-	2	–	2	–
Sentrus ii	1	–	1	1
Severus iii	1	–	–	–
Silvanus i	2	–	4	–
Tertius iii	1	–	3	–
Uruoedus	1	–	–	–
Virthus	1	–	2	–
Virtus i	1	–	3	–
Vitalis i	2	–	1	–
aantal stempels	61	64	264	136

Tabel 3. Overzicht van firma's bij de Zuid-Gallische terra sigillata op het Kops Plateau en hun attestatie in enkele andere relevante vindplaatsen.

complete Arretijnse firma naar de economisch gunstiger gelegen zeehaven Pisa verplaatst hebben. Bovendien richtte hij een filiaal in Lyon in. Vanaf dat moment beheersten Pisa en Lyon onder leiding van marktleider Ateius de noordwestelijke markten. Rond 5 na Chr. kwam er door een nog onbekende oorzaak echter een abrupt einde aan de productie in Lyon, ten gunste van het door het Ateius-filiaal gedomineerde Pisaanse productiecentrum. In de jaren hierna domineerde Pisa de afzetmarkt volledig.

Behalve in Arezzo, Lyon en Pisa werd op kleinere schaal ook terra sigillata vervaardigd in Midden-Italië, wellicht in de buurt van Rome, zoals blijkt uit de overweldigende attestatie in de hoofdstad van bijvoorbeeld Cn. Titius Iusculus, T. Manlius Fortunatus en later C. Valerius Tyrannus, en nabij Pozzuoli (*Puteoli*) aan de Golf van Napels. Beide centra waren voor onze streken echter van marginale betekenis. Vanaf ongeveer 20 na Chr. verdrongen massa-exporten vanuit het Zuid-Gallische La Graufesenque in snel tempo de hoofdzakelijk Pisaanse Ateius-producten en een enkel laat Arezzo-product van de markt,

Figuur 1. De herkomst van de geïdentificeerde stempels op arretina naar productiecentrum uitgedrukt in percentages.

en verwierf La Graufesenque een monopoliepositie die zij heeft behouden tot kort na het einde van de 1^e eeuw na Chr.

Alle geïdentificeerde stempels op arretina behalve die van Verna van het Dertiende Legioen (Bram?),²⁵ Com- (Communis?) en Urbanus (beide Italië) konden aan een specifiek productiecentrum toegewezen worden. Daartoe werden zoveel mogelijk gegevens gebruikt en veelal gecombineerd zoals identieke afdrukken in productieafval, chemische analyses aan stempelgelijke stukken, bakselkwaliteiten,²⁶ verspreiding,²⁷ profielkarakteristieken,²⁸ etc. De verdeling van de stempels over de drie hoofdproductiecentra Arezzo (44×), Pisa (43×) en Lyon (33×) blijkt tamelijk gelijkmatig. Daarnaast zijn enkele stempels aangetroffen uit Pozzuoli (2×) en Midden-Italië (Rome?) (2×). De verdeling van de stempels over de verschillende productiecentra is weergegeven in figuur 1.

Rekening houdend met de begindateringen van de verschillende vindplaatsen – de productiecentra exporteerden immers niet allemaal gelijktijdig naar onze streken zoals hierboven kort geschetst is – wijkt het beeld van de arretina van het Kops Plateau niet structureel af van dat van andere militaire complexen in de regio in de periode dat arretina op de markt was. Om dit te illustreren zijn de herkomsten en die van een aantal relevante vindplaatsen in tabel 4 weergegeven.²⁹

Het hoge percentage voor Arezzo in Neuss is het gevolg van de zeer vroege start van de versterking in 30/29 voor Chr.,³⁰ waardoor een langdurige instroom van producten uit

vindplaats	Arezzo	Pisa	Lyon	Pozzuoli	Midden-Italië (Rome?)	Vasanello	Italië	Lyon?	Bram?	onbekend	totaal %	totaal aantal
Neuss	49	32	11	1	1	1	4	0,5	–	1	100	584
castellum Moers-Asberg	45	36	12	1	–	–	3	–	–	3	100	116
Xanten-Vetera I	37	32	20	3	1	–	4	1	–	2	100	152
Nijmegen-Kops Plateau	35	34	26	1	2	–	2	–	1	–	100	127
Haltern-Hauptlager	5	39	50	2	–	–	2	1	–	2	100	127

Tabel 4. Herkomst van de geïdentificeerde stempels op arretina van het Kops Plateau en enkele andere relevante complexen in percentages.

25 De scherf is momenteel helaas zoek.

26 De door Von Schnurbein aan het materiaal van Haltern onderscheiden bakselkwaliteiten spelen hier een belangrijke rol omdat de verschillende kwaliteitsgroepen gestaaft zijn door chemische analyses (Von Schnurbein 1982, 4–6, 19–23 en 140–144).

27 Een goed voorbeeld zijn de producten uit Lyon. De scherpe zuidgrens hiervan wordt gevormd door de lijn Bordeaux-Valence-Turijn. De enige bekende uitzondering hierop betreft het TITVR(I)OR-stempel uit *Glanum* (Bémont 1976, 150, nr. 126). Regelmatig voert het OCK parallellen van Lyonse stempels op buiten het verspreidingsgebied maar bij nauwkeurige bestudering blijken zij steeds weer *niet* identiek. De aanwezigheid van een stempeltje buiten het Lyonse verspreidingsgebied is daarom een uiterst sterke indicator voor een Italische herkomst.

28 Te denken valt bijvoorbeeld aan de standringgroef bij Consp. 22 die bij de Lyonse kommen van dit type nagenoeg ontbreekt.

29 Neuss: Ettlinger 1983; 1985; Moers-Asberg: Eschbaumer 2010; Xanten-Vetera I: Hanel 1995; Haltern-Hauptlager (*Schuttschichten*): Von Schnurbein 1982; Rudnick 2006.

30 In 2012 is een spitsgracht aangetroffen die doorsneden wordt door de gracht van de oudst bekende versterking, Lager A. Volgens de opgraver komt het rijke materiaal uit de vulling, waaronder terra sigillata, exact overeen met dat van de Romeinse versterking op de Petrisberg bij Trier, die dendrochronologisch in 30/29 na Chr. gedateerd is (persoonlijke communicatie M. Kaiser, Norf).

Arezzo heeft kunnen plaatsvinden ten koste van terra sigillata uit Lyon en Pisa. Aangezien Pisa ook nog eens veel langer produceerde dan Lyon is het percentage van de laatste weer lager dan dat van Pisa. Hetzelfde beeld is terug te zien in het *castellum* van Moers-Asberg dat recentelijk op basis van de terra sigillata, nog vóór de Drusus-campagnes van 13/12 voor Chr. gedateerd wordt.³¹ Het is goed mogelijk dat de aanleg in verband mag worden gebracht met de nederlaag van Lollius in 17/16 voor Chr. In het geval van Xanten-*Vetera* I, dat is aangelegd als noordelijke uitvalsbasis voor de Drusus-campagnes is het percentage voor Arezzo een stuk lager, en de percentages voor Lyon en Pisa hoger. Dit is te verklaren door de iets latere start waardoor de vanaf ca. 5 voor Chr. dominerende centra van Lyon en Pisa veel meer hebben kunnen leveren dan Arezzo. Bij het nog later gestichte Hauptlager van Haltern is het aandeel Arezzo marginaal geworden. Omdat de bestaansperiode van het Hauptlager van Haltern van ca. 5 voor tot 9 na Chr.³² volledig samenviel met de bloeiperiode van Lyon en Pisa hebben deze laatste door hun massa-exporten de Arezzo-waar bijna volledig van de markt verdrongen. Afsluitend dient gezegd te worden dat de verdeling van de arretina-stempels van het Kops Plateau over de verschillende centra bijna gelijk is aan die van *Vetera* I. Dit wekt geen verbazing omdat de begindatering van de versterking op het Kops Plateau in dezelfde periode valt zoals hierna nog wordt betoogd. Het iets hogere aandeel van de Lyon-waar in het geval van het Kops Plateau kan het gevolg zijn van een leverantie van deze waar die iets doorwerkt in de steekproef aan stempels die is bestudeerd.

Verrassend bij de herkomsten is het SVA-stempel dat op grond van het typische baksel, lijnvoering en uitvoering zonder twijfel uit Lyon moet stammen. De bakker Suavis (OCK 2000) is vooralsnog echter alleen bekend uit het productiecentrum van Pisa. Een en ander verklaart ook de afwijking in opzet, stijl en verspreiding van enkele andere stempeltypen van deze bakker die nu ook met zekerheid aan Lyon toegeschreven kunnen worden.³³

Uniek is het stempel ATEI# (OCK 270:122). Het blijkt identiek aan een stempel uit het productiecentrum van Lyon-La Muette, dat van oudsher gelezen wordt als ALPI van de verder onbekende bakker Alpus.³⁴ Hiermee is de aanwezigheid in Lyon-La Muette van de grote firma van Cn. Ateius, die tot nu toe alleen op basis van chemische analyses aan dit belangrijke productiecentrum werd toegeschreven, eindelijk een feit.

De Zuid-Gallische stempels stammen naar alle waarschijnlijkheid allemaal uit het Zuid-Franse La Graufesenque. Dit lijkt ook het geval te zijn bij andere stempelbestanden in het Nederrijn-gebied. Zo vermoedt Polak voor het enorme bestand van Vechten dat wellicht honderd procent van de Zuid-Gallische stempels uit dit productiecentrum afkomstig is.³⁵

4 Stempeltypen in meerdere afdrukken (sets)

Uit de analyse van de parallellen van de bestudeerde stempels blijkt dat diverse stempeltypen inmiddels met twee of meer afdrukken geattesteerd zijn op het Kops Plateau. Zij bevinden zich in museumcollecties,³⁶ privécollecties, oud opgravingsmateriaal of in materiaal afkomstig uit de hier verder buiten beschouwing gelaten werkputten uit de periode 1986–1996 waarvan de stempels nog niet in detail zijn bestudeerd. Deze stempeltypen zijn weergegeven in tabel 5.

Het bestudeerde en niet al te grote materiaalbestand kent 19 stempeltypen die hierin met twee of meer afdrukken zijn vertegenwoordigd (sets). Daarvan komen maar liefst 16 typen voor rekening van de arretina (109 typen, 15%) en slechts 3 voor rekening van de Zuid-Gallische terra sigillata (58 typen, 2%). Verhoudingsgewijs is deze laatste groep dus veel meer divers van karakter. Om te zien of de stempels van het Kops Plateau op dit punt een uitzondering vormen is gekeken naar de stempelbestanden van enkele relevante versterkingen (tabel 6).³⁷

Bij de arretina lijkt er niet wezenlijk sprake te zijn van een afwijking, alleen het bestand van *Vetera* I is iets diverser van samenstelling met maar 8% sets. Het Zuid-Gallische materiaal wijkt daarentegen wel af. Kijkt men echter naar parallellen in het totale stempelbestand van het Kops Plateau dan verandert vooral voor de Zuid-Gallische stempels het beeld aanzienlijk. Niet minder dan 41% van de hier bestudeerde stempeltypen blijkt dan in twee of meer afdrukken aanwezig, tegenover 50% bij de arretina-stempeltypen.

Sets komen wel vaker voor in grotere materiaalbestanden. Zij kunnen het gevolg zijn van vrije instroom van terra sigillata als gevolg van troepen- of individuele migratie, zeker

31 Eschbaumer 2010, 79; Eschbaumer 2011, 30. Op basis van de deels zeer vroege stempels (L. & C. Petronius Coria), het percentage Servies Ia en de diverse borden met inwendige arceringsband in vergelijking met Dangstetten en de absoluut gedateerde site Oberaden is dit aannemelijk.

32 Zie noot 14.

33 OCK 2000, 6–8, waarvan type 7 uit Lyon zelf bekend is.

34 Lasfargues *et al.* 1976, 46–47, III.1.

35 Polak 2000, 55.

36 Mijn dank gaat uit naar Louis Swinkels van Museum het Valkhof die het mogelijk maakte en alle medewerking verleende om de schitterende Collectie Daniëls de afgelopen jaren te kunnen bestuderen en naar J. Halbertsma en P. ter Keur van het RMO te Leiden voor het kunnen onderzoeken van de door Breuer (1931) gepubliceerde stempels, inclusief enkele andere niet in het artikel opgenomen exemplaren die H. Pauts uit het depot wist op te diepen.

37 *Asciburgium*-Kastell: Bechert & Vanderhoeven 1988; Eschbaumer 2010; Neuss: Mary 1967; Etrlinger 1983; 1985; Xanten-*Vetera* I: Hanel 1995.

OCK/NOTS	stempellezing	herkomst	bron			totaal	datering
			werkput 253–292	overige werkputten	oudere vondsten		
17:8	ACA	Lyon	1	–	1	2	1–15
123:7	ANNI/CRISP	Arezzo	1	1	–	2	10 voor–5 na Chr.
267:2?	ATEI	Pisa	1	–	2	3	5–25
268:14	ATEI	Pisa	3	5	–	8	1–15
268:21	ATEI	Pisa	1	2	–	3	1–15
268:32	ATEI/#	Pisa	1	4	–	5	1–15
269:12+31	ATEI#	Lyon	1	3	3	7	1–15
269:20+17	ATEI#	?	1	1	–	2	5–20
270:12	ATEI	Pisa	1	–	1	2	5–20
270:25	ATEI	Pisa	1	3	–	4	5–20
270:44	ATEI	Lyon	1	3	–	4	1–20
270:84	ATEI.#	Lyon	2	–	2	4	5–20
270:96	.ATEI	Pisa	1	–	1	2	5 voor–10 na Chr.
270:122	ATEI#	Lyon	1	3	–	4	1–15
278:18	CN.ATEI	Pisa	2	–	–	2	1–15
278:60+59	CN.AT-I	Lyon	2	10	5	17	5–20
278:75+72	CN.ATEI#	Pisa	1	1	1	3	1–15
299:15	ATEI.MAHE	Pisa	1	5	–	6	5 voor–10 na Chr.
299:23	ATEI. MA(H)ES. #	Pisa	2	1	–	3	10–25
301:1	ATEI.MAHE/ET.ZOEL	Pisa	1	4	1	6	1–15
380:2	MENA/AVILI	Lyon	2	–	–	2	1–15
2559:7	BASSI	Lyon	1	3	1	5	5–20
577:2	CLA	Lyon	2	4	–	6	5–20
698:3	CRESTI	Pisa	1	1	–	2	10–30
698:16	CRESTI	Lyon	1	–	1	2	5–20
702	CRIS/PINI	Arezzo	2	–	–	2	10 voor–10 na Chr.
702	CRIS/PINI	Arezzo	1	–	1	2	10 voor–10 na Chr.
739:4*	]DIO[m]	Lyon	1	1	–	2	1–15
844:2	FONT	Lyon	1	4	–	5	5–20
884:–*	QAADR/LCELLI	Arezzo	1	1	–	2	15–1
1087:59	MAHETIS	Pisa	1	1	–	2	10–25
1098:3+4	FECI/T.MA(N)LI/V.S.FOR/TVNAT/V.S.	Rome?	1	5	–	6	15–1
1602:–*	QVARTIO	Lyon	1	1	–	2	5–20
1824	L.S.G.	Arezzo	1	2	–	3	15–1
1824	L.S.G.	Arezzo	2	–	–	2	15–1
1824	L.S.G.	Arezzo	1	1	–	2	15–1
1854:2	SENTI	Arezzo	1	1	–	2	20–1
–*	SVA	Lyon	1	1	–	2	1–15
2017:11*	SINI	Arezzo	1	1	–	2	1–15
2147:6	C.TIG/RANI/#	Lyon	1	2	–	3	5 voor–10 na Chr.
2155:3	CHRST/TITI	Arezzo	3	–	–	3	10 voor–5 na Chr.
2208:2	CERDO/TITI*	Arezzo	1	2	–	3	10 voor–5 na Chr.
2246:28	L.T.THY	Arezzo	2	5	–	7	15–1
2246*	L.TITI/TH<Y>R	Arezzo	1	1	–	2	10 voor–10 na Chr.
2255:1	TITVR(I)OR	Lyon	2	1	1	4	5 voor–10 na Chr.

OCK/NOTS	stempellezing	herkomst	bron			totaal	datering
			werkput 253-292	overige werkputten	oudere vondsten		
2267:1	M.TVLIVS/#/FECIT*	Arezzo	2	1	–	3	15–1.
2379:3*	VIBI	Arezzo	2	1	–	3	15–1
2529:9*	VRB	Italië	1	–	1	2	1–15
2534:5	VTILIS	Lyon	1	2	–	3	5–20
2534:8*	VTIL	Lyon	2	3	–	5	5–20
2536:148	XAN/IT	Pisa	2	1	–	3	10–30
2536*	XA<N>	Pisa	1	1	–	2	5–30
2583:1	Krans	Arezzo ws	1	–	1	2	15–1
Aquitani 1a	OF AQUITANI	La Graufesenque	1	2	3	6	45–65
Bassus ii 13a-a'	BASSIO	La Graufesenque	2	–	–	2	45–65
Bassus ii 7a	OFBAS	La Graufesenque	1	1	1	3	50–70
Bassus ii 15l	BASSI	La Graufesenque	1	–	1	2	55–75
Bassus ii & Coelus 5b-b'	OFBASSI.CO	La Graufesenque	2	–	4	6	50–75
Bassus ii & Coelus 5c	OFBASSI.CO	La Graufesenque	1	–	1	2	50–70
Cotulo 6a*	COTVLVS	La Graufesenque	1	1	1	3	20–40
Felix i 35a	[f]ELICI[s]	La Graufesenque	1	1	–	2	50–70
Logirinus 7a	LOGIRNVS	La Graufesenque	1	1	–	2	60–80
Maccarus i	OF.MACCAR	La Graufesenque	1	2	–	3	40–60
Momo (Mommo) 1a	M.O.M.O.	La Graufesenque	1	–	1	2	40–60
Patricius i 3d'	OF.PATRICI	La Graufesenque	1	1	–	2	65–85
Primus i 5b	OI'PRIMI	La Graufesenque	1	1	–	2	35–55
Primus i 8d	PRIMI	La Graufesenque	1	1	–	2	20–40
Regenus 6b	REGENVS	La Graufesenque	1	–	1	2	40–60
Mu-	RVF[i]	La Graufesenque	1	2	–	3	20–40
Scotnus 7a	SCOTIV	La Graufesenque	1	–	1	2	20–40
Secundus i 2a	SECVNDI	La Graufesenque	2	2	2	6	40–65
Senomant- 6a'	SENOMA	La Graufesenque	1	1	–	2	40–60
Senomant- 7c*	[s]ENOMA	La Graufesenque	1	–	1	2	20–40
Sentrus ii 2a	[sentr]VS.FE	La Graufesenque	1	–	1	2	45–65
Severus iii 7b	OFSEVERI	La Graufesenque	1	1	–	2	65–85
Silvanus i 11e	SILVANI	La Graufesenque	1	–	1	2	30–50
Silvanus i 11g	SILVANI	La Graufesenque	1	1	1	3	40–60

Tabel 5. Stempeltypen waarvan twee of meer identieke afdrukken in het materiaal van het Kops Plateau aanwezig zijn. Stempeltypen met asterisk na het OCK-nummer of de NOTS-code zijn zeldzaam.

	Arretina		Zuid-Gallisch	
	percentage	aantal typen	percentage	aantal typen
castellum Moers-Asberg	12	100	7	60
Neuss	17	468	18	200
Nijmegen-Kops Plateau	15	109	2	58
Xanten-Vetera I	8	139	16	107

Tabel 6. Sets van identieke afdrukken in het materiaal van het Kops Plateau en in enkele andere versterkingen.

	categorie	OCK/NOTS	stempellezing	producent	Parallellen	datering
A	AR	268:–	AT EI	Cn. Ateius (P)		5–30
	AR	312:–	CN.ATEIVS/SALVIVS	Cn. Ateius Salvius		1–15
	AR	–	LEG.XIII/VERN.FE	Verna, Legio XIII		20–1
	AR	1087:–	MAHET	Cn. Ateius Mahes		5–25
	AR	1581:–	[pv]B/[t]IT	Titus Publi		15–1 voor Chr.
	AR	2246:–	L.T.THYRS	L. Titius Thyrsus (A)		15–1
	AR	2536:–	<ANTHI	Cn. Ateius Xanthus		5–30
B	AR	950:3	HI.LAR	Hilarus (Poz)		1–15
	AR	1567:5	GRAT/PVBL	Gratus Publi		15–1
	AR	1602:–	QVARTIO	Quartio		5–20
	AR	–	SVA	Suavis(-es) (L)		1–15
	AR	2246:–	I.TITI/TH<Y>R	L. Titius Thyrsus (A)		10 voor–5 na Chr.
	AR	2536:–	XA<N?>	Cn. Ateius Xanthus		5–30
C	AR	269:13 ca	ATEI#	Cn. Ateius (L)	Elchweiler	1–15
	AR	347:53	PAT[ti]	P. Attius (A)	Magdalensberg	15–1
	AR	807:–	C.FAS/O.IT	C. Fastidienus	Bavay	15–1
	AR	884:–	QΛADR/LCELLI	L. Gellius Quadratus	Pisa	15–1 voor Chr.
	AR	990:3	IVOOR CHR.V	Iucundus (L)	Vechten	1–20
	AR	1025:1	LESBI	Lesbius	Vannes	5 voor–10 na Chr.
	AR	2017:11	SINI	Synhistor Calidi	Neuss	15–1
	AR	2149:5	TITI	Titius	Neuss	15–1
	AR	2536:	[x]ANTI	(Cn. Ateius) Xanthus	Vechten (5)	10–30
	AR	2583:1	Krans		Rome (3)	15–1
D	AR	116:6(=7)	ANNI	Annius	Mainz (4), Neuss (3)	15–1
	AR	183:53	SEX/ANNI	Sex. Annus	Amiens, Vetera I	15–1
	AR	267:2?	ATEI	Cn. Ateius (P)	Bonn, Zurzach	5–25
	AR	268:54	AT+EI	Cn. Ateius (P)	Haltern-Hauptlager (6), Lausanne	5 voor–10 na Chr.
	AR	268:–	ATEI	Cn. Ateius (P)	Anreppen, Vendeuil-Caply	1–15
	AR	268:	ATEI<l>	Cn. Ateius (P)	Haltern-Hauptlager (3), Marokko	5 voor–10 na Chr.
	AR	292:23	#/ATEIEV/#/pijI	Cn. Ateius Euhodus	Haltern-grafveld, Haltern-Hauptlager	5 voor–15 na Chr.
	AR	739:4	]DIO[m]	Diomedes	Haltern-Hauptlager (2), Anreppen (2)	1–15
	AR	788:1	PRIMIGE/EVHODI	(Cn. Ateius) Primigenius et Euhodus	Nijmegen-castra, Poitiers	1–20
	AR	1732:12	RVFIO/T.RVFR	Rufio T. Rufreni	Neuss, Vindonissa	15–1
	AR	1747:1	C.S.F	C. S() F()	Cavaillon, Neuss (5)	15–1
	AR	1856:8 (=9)	SENTI	C. Sentius (L)	Bonn, Mainz (2)	15–1
	AR	1951:6	[hilari]/[a.se]STI	Hilarus A. Sesti Damae	Alcacer do Sal, Rome	20–5
	AR	1951:8/9	HILAR/A.SESE	Hilarus A. Sesti Damae	Haltern-Hauptlager, Lixus	20–5
	AR	2300:4	CRY[ses]/VALERI	Cryses C. Valeri Tyranni	Boulogne-sur-Mer, Lipari	1–20
	AR	2379:3	VIBI	Vibius	Ostia, Mainz	15–1
	AR	2419:2	L.VIBI[	L. Vibius	Antiochië, Rome (3)	15–1
	AR	2529:9	VRB	Urbanus	Parijs, Xanten-CVT	5–20
	AR	2534:8	VTIL	Utilis (L)	Camulodunum, Vechten (3)	5–20
	AR	2536:25	XANTHI	Cn. Ateius Xanthus	Asciburgium-Kastell, Cherchel	5–20
ZG	–	AQVII	Aquitanus		Vechten (2)	45–65
ZG	10a mix	CASTVS.FE	Castus i		Glanum, Tongeren	20–40
ZG	6a	COTVLVS	Cotulus		Silchester, Vertault	20–40
ZG	–	I'RON	Fronto?		Glanum, Velsen 1	25–45
ZG	7c	[s]ENOMA	Senomant-		Anthée, Bonn	20–40
ZG	12b	[t]ERTIVS	Tertius iii		Metz, Neuss	45–65

Tabel 7. Stempeltypen van het Kops Plateau. A=zonder parallellen (unica); B=alleen van het Kops Plateau bekend (productiecentrum buiten beschouwing gelaten); C=met (een) parallel(len) in slechts een andere vindplaats (productiecentrum buiten beschouwing gelaten); D=met (een) parallel(len) in twee andere vindplaatsen (productiecentrum buiten beschouwing gelaten). De Crispinius- en L.S.G.-stempels zijn niet opgenomen omdat deze stempeltypen zonder autopsie nauwelijks van elkaar te onderscheiden zijn. AR=arretina, ZG=Zuid-Gallische terra sigillata.

38 Over de handel in terra sigillata is nog niet heel veel bekend maar gelet op het economisch belang voor de producent zelf en mogelijke (tussen) handelaren mag men veronderstellen dat de geproduceerde terra sigillata relatief snel de afzetmarkt bereikt zal hebben. Dit wordt gesteund door het feit dat in nog geen enkel productiecentrum faciliteiten aangetroffen zijn ten behoeve van (tijdelijke) opslag na fabricage, en door het feit dat grote *pre-consumption*-depots, zoals de scheepslading van *Cala Culip IV* en de *Worcester-gutterfind*, qua samenstelling nog een deel van een ovenlading weerspiegelen (Dannell & Mees 2013, speciaal 176–182; Fulford 2013, 14; Weber 2013). Voor het leger geldt bovendien dat een gegarandeerde en snelle bevoorrading met terra sigillata van vitaal belang was, zeker in de periode van de grote offensieven (13/12 voor Chr. – 17 na Chr.), en in periode van verhoogde activiteit, zoals de consolidatie van de *limes* in onze streken (ca. 40–55 na Chr.). Een goed voorbeeld hiervan is het ten opzichte van Arezzo veel dichterbij gelegen productiecentrum van Lyon-La Murette dat gelet op datering, verspreiding, vormenspectrum en het abrupte einde rond 5 na Chr. wel eens door het leger zelf geïnitieerd en beëindigd kan zijn. Bovendien vond er binnen het leger zelf productie van imitatie-terra sigillata plaats, vermoedelijk als gevolg van ontstane tekorten. Goede voorbeelden zijn Verna van het Dertiende Legioen en L. Terentius van het Vierde Legioen in de periode van de Drusus-offensieven of iets daarvoor, en M. Petronius Flosculus die op aanzienlijke schaal produceerde in het Hauptlager in Haltern en in Keulen in het eerste decennium na Chr. en wiens waar in diverse versterkingen langs Rijn en Lippe is aangetroffen (zie ook hieronder).

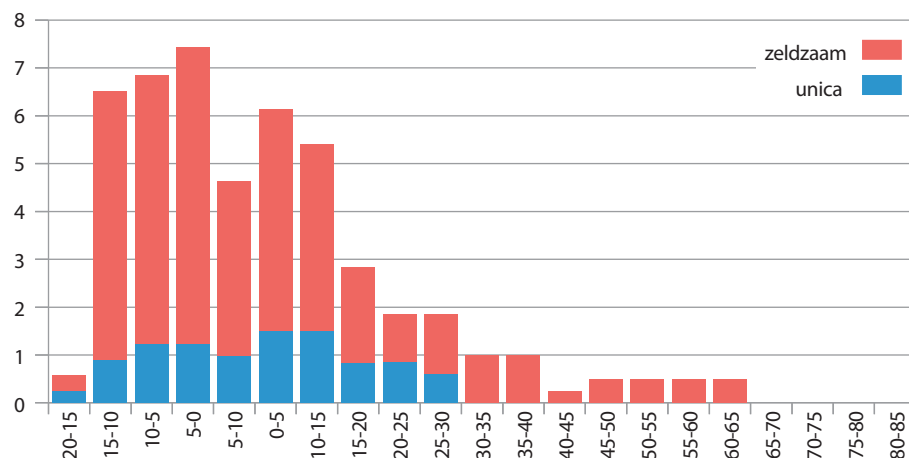
39 Arretijnse patrijzen lijken merendeels vervaardigd te zijn uit gebakken klei, scherven sigillata en hout (eenvoudig te bewerken, nagenoeg altijd in grote hoeveelheden voorhanden) maar ook bot en metaal kwamen voor (Stenico 1966, plaat 18.52–54; Paturzo 1996, 21, fig. 3; OCK 2000, 12–13). Van patrijzen vervaardigd uit het breukvlak van een scherv sigillata, gebakken klei of hout is het maar moeilijk voor te stellen dat zij door het honderden malen achtereen indrukken in licht vochtige klei, waardoor zeker in het geval van hout steeds weer krimp en uitzetting moet hebben plaatsgevonden, en het reinigen (verwijderen van hard geworden kleiresten) langer dan een jaar of twee jaar meedingen. Illustratief is een stempeltype van de Lyonse Clarus (OCK 578:3–5) waarbij, zoals blijkt uit de nerfstructuur in de afdrukken op het Kops Plateau, sprake geweest moet zijn van een houten patrijs. Van

wanneer het zeer algemeen voorkomende stempeltypen betreft die ook in andere versterkingen in de regio aangetroffen zijn. Wanneer het echter om wat grotere aantallen gaat, 4 of meer, wordt het aannemelijk dat het een leverantie betreft, al dan niet onderdeel van een grotere samengestelde zending. Het spreekt vanzelf dat als het gaat om buitengewoon zeldzame stempeltypen enkele identieke exemplaren al kunnen wijzen in de richting van een (samengestelde) levering, vooral als meerdere sets eenzelfde datering hebben. Als er van uit gegaan mag worden dat leveringen binnen het leger doorgaans niet al te lang na productie zullen hebben plaatsgevonden,³⁸ en productie met een specifieke patrijs doorgaans vermoedelijk geen jaren in beslag nam,³⁹ kan dit gegeven belangrijke informatie verschaffen over het bestaan van de versterking in een bepaalde periode. Immers de leveringen in militaire context zullen dan doorgaans plaats hebben gevonden aan het begin van het dateringstraject. Voor het onderzochte materiaal betekent dit dat er vermoedelijk leveringen hebben plaatsgevonden in de volgende tijdvakken: 15–10 voor Chr., 5–1 voor Chr., 1–5 en 5–10 na Chr. alsook 40–45, 45–50 en 50–55 na Chr. Dit impliceert dat de versterking in deze tijdvakken zeker in gebruik was. Dit wordt, net als voor de andere tijdvakken, overigens al gesuggereerd door de stempeldateringen zoals verderop nog ter sprake zal komen.

5 Zeldzame stempeltypen

Als een of meerdere identieke afdrukken op slechts een of twee andere vindplaatsen buiten het Kops Plateau worden aangetroffen, kan dit als criterium gebruikt worden voor de zeldzaamheid van een stempeltype. In dat geval kan 39% (43 ex.) van de stempeltypen op de arretina van het plateau als zeldzaam of unicum worden geclassificeerd (tabel 7). Een blik in andere terra sigillata-bestanden uit het Nederrijngebied lijkt te suggereren dat het Kops Plateau op dit punt een uitzonderingspositie inneemt. Een gedegen en tijdrovende analyse van deze bestanden is hier echter nog noodzakelijk.

Deze unica en zeldzame typen zijn niet gelijkmatig over de tijd verdeeld (fig. 2). Bijna de helft dateert uit de Oberaden-horizont, en zal een productiemoment hebben tussen ca. 15 en 10 voor Chr. (fig. 2).⁴⁰ Dit zou kunnen duiden op een afwijkende instroom van terra sigillata ten opzichte van andere versterkingen in de regio ten tijde van de Drusus-campagnes en kort daarna. Het zou het vermoeden dat in deze periode een of meerdere hooggeplaatste personen (Drusus?) de versterking als commandocentrum gebruikten, kunnen verstevigen. Immers een persoon als Drusus met zijn gevolg, die door zijn positie niet in eerste instantie gebonden zal zijn geweest aan een specifiek legioen of legeronderdeel en daarmee niet aan de terra sigillata-voorziening daarvan, had vermoedelijk een eigen bevoorrading en een persoonlijke voorraad. Bij de Zuid-Gallische typen is het een geheel ander verhaal. Unica komen niet voor en slechts 10% (6) van de stempeltypen is als zeldzaam te betitelen. Zij dateren op twee na uit de Tiberische periode.

Figuur 2. Verspreiding van de unica en zeldzame stempeltypen in de tijd. Tot de unica zijn ook de drie stempeltypen gerekend die alleen bekend zijn van het Kops Plateau en hier met twee exemplaren vertegenwoordigd zijn.

6 Verspreiding van de stempeltypen

De verspreiding van de stempeltypen van het Kops Plateau over enkele relevante vondstcomplexen en regio's is weergegeven in tabel 8.⁴¹ Italië, Spanje en Portugal zijn toegevoegd met het oog op de beginperiode omdat het vermoeden bestaat dat een deel van de troepen hier vandaan is gekomen.⁴² In dit licht is het interessant dat eenderde van de stempels die in de Oberaden-horizont thuishoren in Italië parallellen bezit. Vier stempels van P. Attius, Gratus Publi, Hilarus A. Sesti en L. Vibius uit deze vroegste periode hebben uitsluitend parallellen in Italië en Portugal en zijn op het Plateau in slechts één exemplaar aanwezig. Hierbij krijgt men het gevoel dat zij al in de beginfase met de eerste troepen uit het verre zuiden als persoonlijk bezit naar het Kops Plateau meegekomen zijn.

periode	Neuss	castellum Moers-Asberg	Xanten-Vettra I	Haltern-Hauptlager	Vechten	Poitiers	Spanje/Portugal	Italië
Oberaden	14	2	5	1	–	2	4	11
Haltern	14	6	11	25	21	6	5	6
Post-Haltern	5	1	1	–	8	4	3	1
Tiberisch	2	–	–	–	8	6	–	–
Claudisch/Neronisch	22	5	10	–	40	11	9	2
Flavisch	2	–	–	–	2	–	1	–
totaal	59	14	27	25	79	29	22	20

Tabel 8. Stempeltypen voorkomend in andere vondstcomplexen en regio's per periode (in aantallen).

Interessant is ook het stempel van M. Tullius dat driemaal op het Kops Plateau is aangetroffen. Het stempel, dat zeker niet zeldzaam is, komt behalve in Neuss nergens anders voor in het Rijngebied, maar is goed geattesteerd langs de lijn Narbonne, Fréjus, Nîmes, Mont-Beuvray en Poitiers (2). Kan hier sprake zijn van een deel van een voorraad die met de eerste troepen vanuit Italië/Spanje via Midden-Frankrijk naar Nijmegen gekomen is, en waarvan uiteindelijk een product door verdere personen- of troepenmigratie in Neuss terecht kwam? In dit verband kan ook gewezen worden op de twee extreem zeldzame stempels van Sex. Annius en C. Fastidienus uit dezelfde periode in Bavay en Amiens, en een radiaalstempel van Pamphilus L. Tetti uit de Augusteïsche *castra* in Amiens.⁴³ Indien er inderdaad een troepenaanvoertroute heeft gelopen over het midden en noorden van Frankrijk in de vroegste periode van de versterking, dan is het aannemelijk dat het laatste gedeelte hiervan via het Maasdal liep. Hierop duidt het militaire steunpunt in Venlo dat op basis van de terra sigillata zeker in de tijd van Oberaden maar waarschijnlijk al eerder bezet was.⁴⁴ Ook de bij Buggenum in de Maas gevonden helm met inscriptie van het Dertiende Legioen wijst in dezelfde richting, ook al omdat van dit legioen een legioenstempel op terra sigillata op het Kops Plateau is aangetroffen.⁴⁵

Een ander punt waarop gewezen dient te worden, is een mogelijke connectie van het Kops Plateau met Neuss in de Oberaden-periode. Zo zijn de stempels van Synhistor Calidi en Titius alleen van deze twee vindplaatsen bekend, en beperkt de verspreiding van de stempels van L. Titius Thyrsus (L.T.THY), C.S() F(), Rufio T. Rufreni en M. Tullius zich in het gebied benoorden de Alpen eveneens tot deze twee vindplaatsen.⁴⁶

Afsluitend is nog gekeken naar de verspreiding van identieke stempels over de diverse vindplaatsen binnen het stadsgebied van Nijmegen zelf (tabel 9). Zoals al gezegd, kunnen zij immers een indicator zijn voor migraties van troepenonderdelen of personen en beleveringsmechanismen en zo meehelpen meer inzicht te krijgen in de relaties en samenhang tussen de afzonderlijke en veelal contemporaine complexen.

Uit de tabel kan afgeleid worden dat 51 van de 167 op het Kops Plateau aanwezige stempeltypen (31%) ook elders in Nijmegen zijn gevonden. Veruit de meeste (44 ex., 26%) zijn ook geattesteerd voor *Oppidum Batavorum* en het bijbehorende grafveld. Hieronder

de drie duidelijk te onderscheiden patrijsfasen is in totaliteit maar een handvol afdrucken bekend. Deze patrijs moet zeer snel gedegenerend en uiteindelijk afgedankt zijn. Ook Von Schnurbein (1982, 66), die het enorme stempelbestand van Haltern met zijn grote series identieke afdrucken onderzocht, is van mening dat patrijzen doorgaans niet jaren lang werden benut: „...so braucht andererseits aber wohl nicht damit gerechnet zu werden, dass ein Stempel über viele Jahre hin benutzt worden ist.“ Patrijzen uit La Graufesenque waren vermoedelijk vooral uit bot vervaardigd (zie Polak 2000, 39 met verdere literatuurverwijzingen) maar waarschijnlijk is toch ook hier het bovenstaande van toepassing. Immers ook botmateriaal met zijn open celstructuur degenereert en verzwakt wanneer het veelvuldig te maken krijgt met inwerking van vocht en reiniging. Daarnaast bevat de scheepslading van Cala Culip IV afdrucken van twee patrijsfasen van een stempel van Iucundus iii (5b en 5b”), wat suggereert dat fikse degeneratie van een patrijs al kon plaats vinden gedurende de productie voor een enkele ovenlading (Hartley & Dickinson 2009, 310; Dannell & Mees 2013, 176–179; Fulford 2013, 14).

40 Aangenomen kan worden dat Oberaden op basis van zijn 'Fundament' en het tamelijk diverse karakter van de terra sigillata tijdens zijn korte bestaan niet met terra sigillata belevend is geweest. Dit tekent dat het complete bestand dateert van 11 voor Chr. en eerder. Hiermee in overeenstemming is het feit dat slechts 1% van de terra sigillata-stempels in het Hauptlager in Haltern en contemporaine complexen uit de tijd van Oberaden te dateren is of concrete parallellen bezit in Oberaden of andere complexen uit deze tijd. Kennelijk was het overgrote deel van de terra sigillata uit deze periode al uit omloop geraakt.

41 Zie bijlage 1 en 2.

42 Zo bevat het vroege vondstmateriaal van het Kops Plateau een fors aantal munten van Iberische herkomst (Garcia-Bellido 2007, speciaal 168). Ook is er het graffito HISPA[– – – aangetroffen op enkele aan elkaar passende scherven van een kruik (Van Enckevort 2004, 119).

43 R.A.J. Niemeijer, met een bijdrage van de auteur, De fijne tafelwaar uit de grote Augusteïsche legerplaats op de Hunerberg te Nijmegen. Uit de opgravingen CC 1987–1997 (in voorbereiding).

44 Haalebos 1993; Van der Velde *et al.* 2013, 81–82. Te noemen valt een bord met arceringsband aan de binnenzijde, een kombodem Consp. 13, een kombodem Consp. 14 met stempel van C. Fasti-

stempellezing	OCK/NOTS-type	categorie	Kops Plateau	Kops Plateau-grafveld KKH	Aug. legioens-kamp/castra LXG	Oppidum Batavorum grafveld Oppidum Batavorum	canabae legionis	Ulpia Noviomagus	Nijmegen
ANNI/CRISP	123:7	AR	2	–	–	–	1	–	–
ATEI	268:64	AR	1	–	–	3	–	–	–
ATEI#	269:12+31	AR	7	–	–	3	–	–	–
ATEI	270:44	AR	4	–	1	1	2	–	–
ATEI.#	270:84	AR	4	–	–	–	1	–	–
ATEI#	270:122	AR	4	–	–	2	–	–	–
CN.ATEI	278:18	AR	2	–	1	1	–	–	–
CN.AT-I	278:60+59	AR	17	–	2	1	–	–	–
ATEI.MAHE	299:15	AR	6	–	–	1	1	–	1
ATEI.MAHE/ET.ZOEL	301:1	AR	6	–	–	1	–	–	–
MENA/AVILI	380:2	AR	2	–	–	2	–	–	–
BASSI	2559:7	AR	4	–	1	–	–	–	–
CLA	577:2	AR	6	–	–	2	–	–	1
C[lar]i	578:2	AR	1	–	–	1	–	–	–
CRIS/PINI	702:17	AR	1	–	–	1	–	–	–
PRIMIGE/EVHODI	788:1	AR	1	–	1	–	–	–	–
C.TIG/RANI#	2147:6	AR	3	–	–	1	–	–	–
CHRST/TITI	2155:3	AR	3	–	–	1	–	–	–
RVFIO/L.VMBR	2464:1	AR	1	–	–	2	–	–	–
VTILIS	2534:5	AR	3	–	–	2	–	–	–
XAN/IT	2536:148	AR	3	–	–	–	–	–	2
A[lbvs.fe]	9a	ZG	1	–	–	2	–	–	–
OF AQVITANI	1a	ZG	6	–	–	4	5	–	5
[a]QVITANV[s]	9a	ZG	1	–	–	1	1	–	1
AQVITA[n]	11c	ZG	1	–	–	2	4	–	2
AQVIT	15a	ZG	1	–	–	2	7	–	1
OFBASS	5d	ZG	1	–	–	1	–	–	–
OFBAS	7a	ZG	4	–	–	–	1	–	–
BASSIO	13a-a'	ZG	2	–	–	–	2	–	–
BAS[si]	15l	ZG	2	–	–	2	4	–	1
OFBASSI.CO	5c	ZG	2	–	1	–	–	–	–
[f]ELICI[s]	35a	ZG	2	1	–	–	–	–	–
FIRMO	9c	ZG	3	–	–	3	2	–	–
LICINVS	49b=49e	ZG	1	–	–	1	–	–	–
LOG[ir]NVS	7a	ZG	2	–	–	–	1	–	–
OF.MACCAR	13c	ZG	3	–	–	2	6	–	1
[of]MODESTI	2h	ZG	1	–	–	1	2	–	–
M.O.M.O.	1a	ZG	2	–	–	–	2	–	1
[of.mvr]RAN	8b	ZG	1	–	–	–	1	–	–
PASSENI[ma]	31a	ZG	1	–	–	–	1	–	–
OF.PATRICI	3d'	ZG	2	–	5	–	1	1	2
PERVS	15a	ZG	1	–	–	–	–	–	1
OI'.PRIMI	5b =Primus iii, 12i	ZG	2	–	–	1	–	–	–
PRIMI	8d	ZG	2	–	–	1	1	–	1
REGENVS	6b	ZG	2	–	–	1	–	–	–
[r]VFINVS	3b=3a	ZG	1	–	–	–	1	–	–
SCOTT[i]MA	18a	ZG	1	–	–	–	1	–	–
SECVNDI	2c	ZG	6	–	1	8	6	–	1
[sentr]VS.FE	2a	ZG	2	–	–	2	–	–	–
SILVANI	11e	ZG	2	1	–	–	–	–	–
SILVANI	11g	ZG	3	–	–	1	–	–	–

dienus, een *Platte* met radiaalstempel van C. Sentius en een stempel van Thyrsus L. Umbrici dat elders radiaal voorkomt.

45 Bogaers 1959. Het legioenstempel maakt deel uit van het hier bestudeerde materiaal en wordt hieronder afzonderlijk besproken.

46 Het grote aantal identieke stempeletypen in Hauptlager in Haltern en Vechten lijkt verrassend maar is dat niet. De eerste versterking heeft een bestand van meer dan 1000 stempels en Vechten bijna 5000.

Tabel 9. Verspreiding van de stempeletypen over de verschillende vondstcomplexen in Nijmegen. AR=arretina, ZG=Zuid-Gallische terra sigillata.

bevinden zich bovendien diverse minder algemeen voorkomende stempeltypen zoals die van A. Annius Crispus, Cn. Ateius (OCK 270:122), Clarus (OCK 578:2), Chrestus L. Titi, Regenus, Rufinus en Silvanus (beide typen). Daaruit wordt duidelijk dat er gedurende de gehele gebruiksperiode van de versterking op het plateau intensieve contacten hebben bestaan met de civiele nederzetting *Oppidum Batavorum*.⁴⁷

Opmerkelijk is de aanwezigheid van diverse parallellen op vooral het oostelijk deel van het terrein van het Augusteïsche legioenskamp, waaronder het zeer zeldzame stempel van de Ateius-slaaf Primigenius Euhodus.⁴⁸ Alle stukken zijn in de eerste twee decennia van de jaartelling te dateren en als groep typerend voor de latere bestaansperiode van Haltern (productiemomenten tussen ca. 1 en 5 na Chr.). Is hier sprake van afval langs een van de uitvalswegen van de legerplaats of zijn zij in verband te brengen met sporen van een militaire versterking waarvan de westelijke begrenzing in de vorm van een smalle gracht is aangetroffen onder de Flavische *castra*, en die laat-Augusteïsch gedateerd wordt?⁴⁹ In dat laatste geval valt te vermoeden dat de legerplaats op het Kops Plateau betrokken is geweest bij de levering van terra sigillata en/of soldaten.

Van het stempeltype ATEI (OCK 270:44) stammen op een na alle bekende parallellen uit Nijmegen. Het ziet er dus naar uit dat hier maar een enkele leverantie vanuit het productiecentrum in Lyon heeft plaatsgevonden en wel naar Nijmegen. Omdat het merendeel (vier) op het Kops Plateau gevonden is, zal dit vermoedelijk de originele bestemming zijn geweest. Van hieruit zullen dan exemplaren door handel en personenmigratie over de diverse locaties verspreid zijn. Een stuk is aangetroffen in het *castellum* in Moers-Asberg waar het eveneens door verplaatsing van personen of troepen terecht kan zijn gekomen

7 Legioenstempel

Een specifiek stempeltype mag in deze studie niet onbesproken blijven, het legioenstempel. Dit intrigerende stempel van Verna, pottenbakker van het Dertiende Legioen met de lezing LEG.XIII/VERN.FE, bevindt zich op een vroeg bord dat geen regulier terra sigillata-baksel bezit en al op verschillende plaatsen is gepubliceerd.⁵⁰ Het is immers een belangrijke indicator voor de hier gelegde troepen. Bovendien zijn stempels op terra sigillata die een legioen vermelden een extreem zeldzaam fenomeen. Het enige andere bekende voorbeeld is dat van L. Terentius die eveneens lokaal terra sigillata (imitatie) produceerde in het Noord-Spaanse Herrera de Pisuerga voor het Vierde Legioen.⁵¹ Verna, dat in het latijn huisslaaf betekent,⁵² komt ook voor als reguliere bakkersnaam op terra sigillata in Pozzuoli (*Puteoli*),⁵³ en in het Zuid-Franse productiecentrum Bram.⁵⁴ In Pozzuoli gaat het om klassieke terra sigillata maar in Bram om zogenaamde '*céramiques présigillées*', een nog experimenteel voorstadium van echte terra sigillata waarbij de hoge standaardkwaliteit en verregaande mate van standaardisatie nog niet is bereikt. Het enige bekende stempel van de Verna uit Bram is een tweeregelig stempel met de lezing VERNA/FECIT, dat behalve dat het retrograad is in alle andere opzichten bijzonder sterke overeenkomsten heeft met het stempel van Verna van het Kops Plateau. Dit geldt mogelijk ook grotendeels voor de bakfels op basis van de beschrijving van het Zuid-Franse materiaal maar autopsie is hier absoluut noodzakelijk.⁵⁵ Daarnaast is ook de datering een punt van overeenkomst aangezien Bram al rond ca. 25 voor Chr. produceerde volgens de radiaalstempels en de vele zeer vroege vormen als Consp. 1, 2, 5, 8, 10 en 13,⁵⁶ en het bord van het Kops Plateau een profiel bezit dat nog in de tijd van Oberaden of daarvoor te dateren is. Zo is de lip sterk ondersneden en beslaat de voor het Servies Ib karakteristieke bollijst niet alleen de binnenzijde van de lip maar ook het bovenste deel van de wand. Dit aspect in combinatie met de dunne lage lip en de stijfheid van de bollijst is een duidelijke reminiscentie aan het typologisch oudste servies in terra sigillata, Servies Ia. Een vergelijking op typologisch-chronologisch gebied van imitatie- cq. pre-sigillata met reguliere terra sigillata ten behoeve van dateringsdoeleinden is hier mijns inziens gerechtvaardigd door het feit dat heersende vormtendenzen in de echte terra sigillata over het algemeen door de producenten van imitatie-waar werden nagevolgd. Voorbeelden hiervan vindt men niet alleen in de productiecentra van Zuid-Frankrijk zoals Bram en Narbonne, maar ook in de oudste (zwarte) terra sigillata van de productiecentra in de Po-vlakte (*Padana*-waar), en in het Hauptlager in Haltern en in Keulen waar M. Petronius Flosclus in de eerste jaren van de jaartelling kommen en borden met het klassieke profiel van het toen toonaangevende Servies II produceerde.⁵⁷

47 Zie ook Visser 2010, 56–57 en 65.

48 Brunsting 1952, 8.

49 Haalebos 2002, 406.

50 Bordprofiel en stempel afgebeeld bij Van Enckevort 2004, 106, fig. 5.

51 García-Bellido *et al.* 1962, 29–32.

52 Dat wil zeggen een in huis uit een slaaf geboren slaaf.

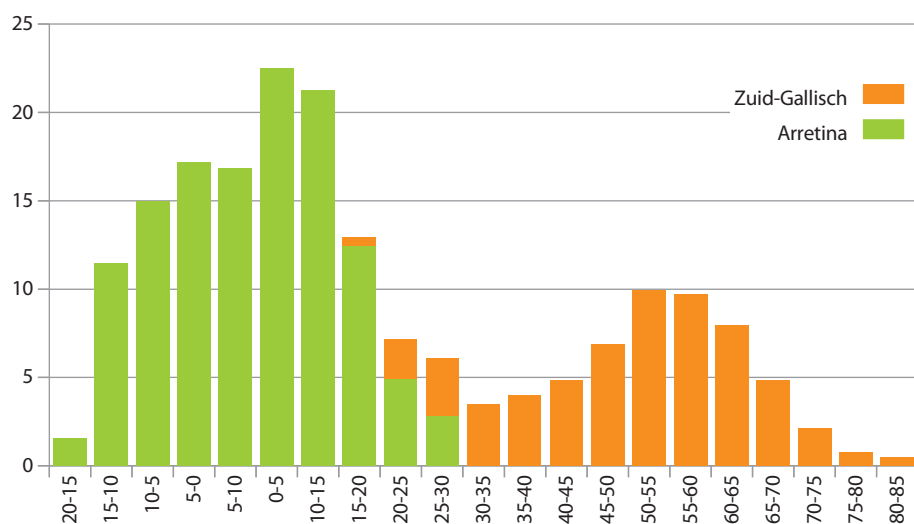
53 OCK 2346.

54 Bémont & Jacob 1986, 48–51 en fig. 2,10.

55 Bémont & Jacob 1986, 50–51; Het stuk is helaas gedeeltelijk verbrand maar laat zich omschrijven als beige-bruin van kleur en fijn en zacht van samenstelling maar toch een beetje 'zanderig'. Het bevat meerdere grote inclusies waaronder een kwartspartikel van zandkorrelgrootte, een enkele harde baksteenrode insluiting van ca. 1 mm met uiterst fijne structuur, en enkele grote kalkdeeltjes en witte mica. De deklaag is bruinrood van kleur en deels slecht dekkend. Hier en daar lijkt het alsof er sprake is van een oranje onderlaag zoals men die kent van kwaliteit III die voorbehouden lijkt aan Lyonse terra sigillata (Von Schnurbein 1982, 4 e.v., speciaal 6 en 19–23 en 140–144).

56 Bémont & Jacob 1986, 51 en 49, fig. 1.

57 Tremmel 2011, 33–43, speciaal 41.

Figuur 3. De stempeldateringen van het Kops Plateau (n=188).

8 Datering

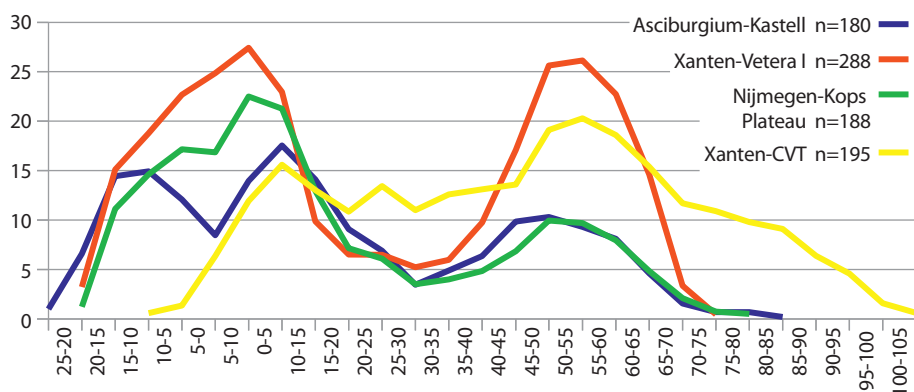
In figuur 3 zijn de dateringen, onderverdeeld in tijdvakken van vijf jaar, van de geïdentificeerde stempels van het Kops Plateau verwerkt. Een stempel dat 1–20 na Chr. gedateerd wordt heeft een waarde van 0,25 voor elk van de vier tijdvakken tussen 0 en 20 na Chr., etc. De dateringen strekken zich uit over een periode van ca. 20 voor tot 85 na Chr. Duidelijk is de sterke toename te zien vanaf de periode 15–10 voor Chr. Het tijdvak komt maar liefst in 35 dateringen voor (28% van de arretina-dateringen). De kans dat er in dit tijdvak gestempelde stukken in de bodem zijn geraakt, is buitengewoon groot, en men mag dan ook concluderen dat de versterking in die periode al in gebruik was. De gehele periode, van ca. 15 voor Chr. tot 20 na Chr., kenmerkt zich door een groot aantal dateringen met als piek de jaren 5–15 na Chr. Het is de tijd van de grote offensieven onder leiding van Drusus, Tiberius en Germanicus. Daarna tekent zich een duidelijke terugval af met een ‘dal’ voor het tijdvak 30–35 na Chr., dat overigens nog altijd in 14 dateringen voor komt (23% van de Zuid-Gallische dateringen). Vanaf dat moment neemt het aantal weer gestaag toe met een tweede maar veel lagere piek voor de periode 45–65. Deze periode kenmerkt zich in militair opzicht door de activiteiten van Corbulo in 47 en de jaren daarna, wanneer de *limes* in onze streken geconsolideerd wordt. Een deel van het verschil in hoogte tussen beide pieken wordt overigens veroorzaakt door het feit dat Zuid-Gallische terra sigillata over het algemeen harder gebakken is dan de arretina, en daardoor iets langer lijkt te zijn meegegaan, gemiddeld ongeveer 20 jaar tegenover 15 jaar.⁵⁸ Dit resulteert in een waarde van 0,25 per tijdvak voor de meeste Zuid-Gallische stempels in plaats van 0,33 zoals bij veel arretina-stempels.

Na 70 valt het aantal dateringen terug naar slechts 9 voor het tijdvak 70–75 en 3 voor het tijdvak 75–80 na Chr. Deze terugval is wellicht iets gechargeerd door de gehanteerde dateringsmethode bij terra sigillata die sterk gekoppeld is aan complexen die eindigen in 69/70, maar hier moet direct aan toegevoegd worden dat behalve Patricius i andere zeer algemeen voorkomende Flavische bakkers als Calvus i, Censor i, Cosius Rufinus, Frontinus, Germanus i, Lucundus ii, Rufinus ii, Sulpicius, Vitalis ii en L. Cosius Virilis in het onderzochte materiaal ontbreken. Aangenomen mag worden dat het einde van de versterking op het Kops Plateau, zoals al vermoed, met de Bataafse Opstand onder leiding van Julius Civilis in verband mag worden gebracht.

Ter vergelijking zijn de stempeldateringen van het Kops Plateau en die van enkele relevante vindplaatsen in een grafiek opgenomen (figuur 4).⁵⁹ Duidelijk te zien is de overeenkomst met het stempelbestand van het *castellum* in Moers-Asberg, hoewel deze versterking iets eerder lijkt te beginnen en minder dateringen heeft voor de Haltern-periode. Dit was al te verwachten op basis van het relatief kleine aantal stempels uit de bloeitijd van Lyon en Pisa. Grote verwantschap toont ook het bestand van Xanten-*Vetera* I gedurende de periode van de arretina en de vroeg Zuid-Gallische terra sigillata. Zo starten beide versterkingen met een buitengewoon fors aantal dateringen in het tijdvak 15–10 voor Chr. en blijft het aantal dateringen vervolgens oplopen naar een flinke piek voor het tijdvak 1–15 na Chr.

⁵⁸ De gemiddelde maximale datering blijkt veelvuldig uit analyse van stempelparallellen in diverse gedateerde contexten. Voor terra sigillata in militaire contexten uit de tijd van Dangstetten en Oberaden is 15 jaar als gemiddelde mogelijk zelfs nog iets te lang. Stempels die in Dangstetten en het dendrochronologisch gedateerde Oberaden (11–8/7 voor Chr.) voorkomen ontbreken nagenoeg volledig in het materiaalbestand van het Hauptlager in Haltern, dat rond 5 voor Chr. moet zijn aangelegd (ca. 1000 stempels), en contemporaine complexen, zoals Waldgirmes (zie Visser 2010, 61–64). Mogelijk geldt hetzelfde voor een aanzienlijk deel van de in Lyon geproduceerde terra sigillata. Deze is doorgaans erg zacht en kwetsbaar wat zeker niet in alle gevallen het gevolg zal zijn van bodemprocessen.

⁵⁹ *Asciburgium*-Kastell: Bechert & Vanderhoeven 1988; Eschbaumer 2010; *Vetera* I: Hanel 1995; Xanten-CVT: persoonlijke consultatie van een deel van de stempels in 2009, mogelijk gemaakt door N. Zieling (APX); Zerres 2010; Rudnick & Zieling 2011.

Figuur 4. Stempeldateringen van het Kops Plateau en enkele relevante vindplaatsen.

Deze piek ligt voor *Vetera* I iets hoger omdat het bestudeerde Arretina-bestand een kleine 30 stempels meer bevat. Voor beide versterkingen geldt dat het kleinste aantal dateringen te vinden is in de periode 20–40 na Chr. met een onmiskenbaar dal voor het tijdvak 30–35 na Chr. Het is echter onwaarschijnlijk dat de versterkingen in deze tijd niet functioneerden aangezien *Vetera* I nog altijd 23 (Zuid-Gallische) dateringen (17%) voor dit specifieke tijdvak noteert en het Kops Plateau 14 (23%). De kans dat er in deze tijd een gestempeld stuk terra sigillata in de bodem is geraakt, is dus zeer aannemelijk. Dat de geringere hoeveelheid terra sigillata een gevolg is van minder output door de productiecentra of minder aanvoer naar het noordwestelijk deel van het rijk is minder waarschijnlijk op grond van de situatie in bijvoorbeeld Xanten-CVT, waar allerm minst sprake is van een terugval qua stempeldateringen in deze periode. Interessant is dat het hier om een grote civiele nederzetting gaat en de andere vindplaatsen een zuiver militair karakter hebben.

Het verschil tussen Xanten-*Vetera* I en het Kops Plateau schuilt in de periode ca. 45–65 na Chr. Het aantal stempeldateringen vormt in Xanten dan een tweede piek die bijna even hoog is als de eerste in de tijd van Haltern, terwijl dit aantal voor het Kops Plateau driemaal zo laag ligt. Kennelijk is *Vetera* I in deze tijd grootschalig met terra sigillata belevend en het Kops Plateau in mindere mate. Hetzelfde beeld is waarneembaar, zij het weliswaar iets minder uitgesproken, voor het *castellum* in Moers-Asberg. Op basis van de hier onderzochte vindplaatsen zou een mogelijke verklaring kunnen liggen in het verschil van functie en taak van de versterking.

9 Begindatering

Hierboven is opgemerkt dat van 35 arretina-dateringen (28%) een deel van het tijdstraject (een derde) valt in de periode 15–10 voor Chr., waardoor het functioneren van de versterking op het plateau in deze periode aannemelijk is. Om op dit punt meer zekerheid te kunnen krijgen, is het essentieel om de arretina-dateringen van het Kops Plateau te vergelijken met die van relevante complexen in de regio. Deze complexen moeten, om methodisch zo zuiver mogelijk te werken, vergelijkbaar in karakter zijn (militair), zoveel mogelijk een vastgestelde begindatering hebben plus een goed gepubliceerd stempelbestand, dat bovendien statistisch voldoende groot is. Een sleutelrol hierbij is vanzelfsprekend weggelegd voor Xanten-*Vetera* I en het Legionslager in Mainz, beide aangelegd in 13/12 voor Chr. en opgetrokken als uitvalsbases voor de Drusus-campagnes. Daarnaast is gekozen voor het recentelijk gepubliceerde *castellum* in Moers-Asberg met bijbehorende *vicus*, dat vermoedelijk iets ouder is, en voor het Hauptlager in Haltern dat weliswaar, mede op basis van de terra sigillata, zeer waarschijnlijk net na het einde van Oberaden en Rödgen rond 5 voor Chr. te dateren is.⁶⁰ Bij het Hauptlager zijn uitsluitend de stempels gebruikt uit de afvallagen (*Schuttschichten*) net buiten de *porta Decumana*,⁶¹ omdat hier de kans op vermenging met ouder materiaal (uit structuren en afvalkuilen van versterkingen die aan het Hauptlager vooraf zijn gegaan) het kleinst is, en de stempels representatief zijn voor het Hauptlager.⁶²

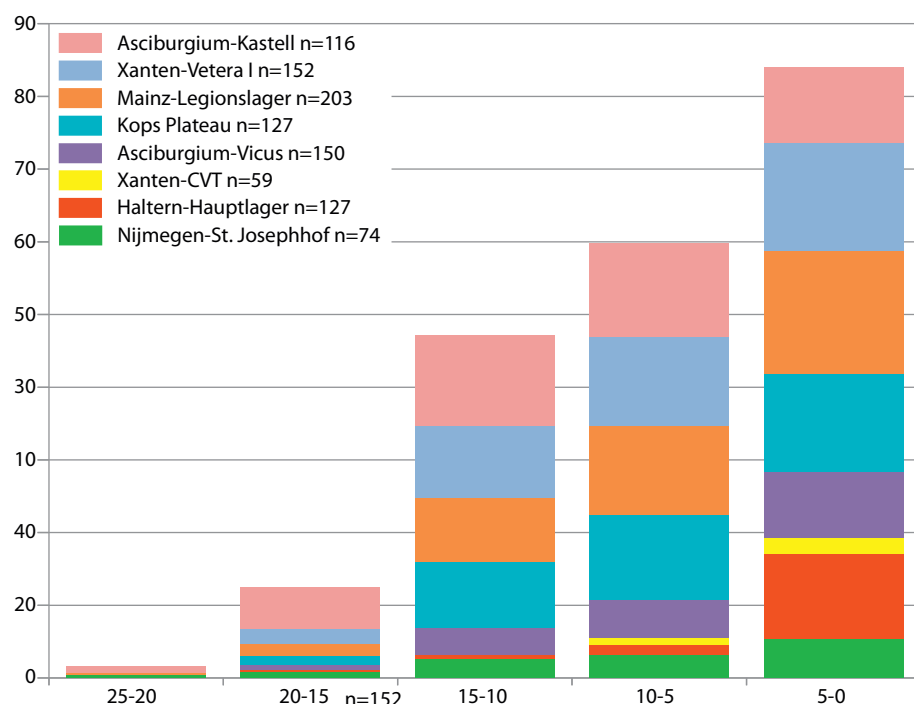
In figuur 5 zijn van het Kops Plateau en enkele andere relevante referentiecomplexen de dateringen weergegeven voor de tijdvakken in de periode 25 voor Chr. tot 1.⁶³ Om de vergelijking correct te houden, is gewerkt met percentages. Dit betekent bijvoorbeeld dat het tijdvak 10–5 voor Chr. goed is voor 11,77% van het totaal aan arretina-dateringen van het Kops Plateau, terwijl dat bij het *castellum* in Moers-Asberg 12,88% bedraagt. De

⁶⁰ Zie Visser 2010, 60–62.

⁶¹ Rudnick 2006, 63, 68–69.

⁶² Rudnick 2006, 69.

⁶³ *Asciburgium*-Kastell: Eschbaumer 2010; Xanten-*Vetera* I: Hanel 1995; Mainz-Legionslager: Geissner 1902; Behrens & Brenner 1911; Behrens 1912; 1913/1914; 1917/1918a; 1917/1918b; Kessler 1940; Baatz 1962; Esser *et al.* 1968/69; Eschbaumer 1995; OCK 2000; *Asciburgium*-*Vicus*: Bechert & Vanderhoeven 1984; Haltern-Hauptlager (*Schuttschichten*): Von Schnurbein 1982; Rudnick 2006.

Figuur 5. Dateringen van de geïdentificeerde arretina-stempels van het Kops Plateau en van enkele andere relevante vindplaatsen per tijdvak van 5 jaar in percentages voor de periode 25–1 voor Chr.

percentages voor het Hauptlager in Haltern zijn verhoudingsgewijs overigens iets te hoog omdat daar de instroom van terra sigillata in 9 na Chr. ophield, terwijl deze bij de andere complexen doorliep tot ca. 25/30 na Chr. Wat onmiddellijk in het oog springt, is de overeenkomst tussen het Kops Plateau, *Vetera* I en het Legionslager in Mainz voor de tijdvakken 20–15, 15–10 en 10–5 voor Chr. Hierbij zijn de eerste twee tijdvakken voor het onderzoek natuurlijk van het meeste belang. Dit kan niet anders uitgelegd worden dan dat de drie complexen even oud zijn. Duidelijk is ook te zien dat het *castellum* in Moers-Asberg althans op basis van de terra sigillata, ouder is dan de terra sigillata complexen uit de tijd van Drusus, iets wat Eschbaumer ook al vermoedde.⁶⁴

	radiaalstempels	Dangstetten n=153	Oberaden n=98	Rödgen n=15
<i>castellum</i> Moers-Asberg n=116	2	5	2	–
Mainz-Legionslager n=203	4	2	17	2
Xanten <i>Vetera</i> I n=152	1	5	11	3
Nijmegen-Kops Plateau n=127 (228)	2 (7)	1 (3)	6 (9)	3 (4)

Tabel 10. Aantallen radiaalstempels per versterking en identieke stempels van het Kops Plateau en relevante versterkingen in de vroege complexen van Dangstetten, Oberaden en Rödgen. Tussen haakjes de aantallen inclusief oudere vondsten.

Ten slotte nog een blik op de vroegste stempels van het Kops Plateau in relatie tot de andere versterkingen. Ook in dit opzicht zijn de overeenkomsten met de complexen uit de tijd van Drusus duidelijk, wat inzichtelijk gemaakt is in tabel 10 waar concrete parallellen in Dangstetten, Oberaden en Rödgen zijn weergegeven alsook het aantal radiaalstempels per versterking. Van deze laatste categorie bevat het bestudeerde materiaal van het Kops Plateau er twee, beide van de zeer vroege bakker Hilarus A. Sesti. Zijn producten die benoorden de Alpen zeldzaam zijn, komen bijna uitsluitend voor in de vroegste contexten, waaronder Dangstetten en Neuss, en bezitten steeds zeer vroege profielen. De enige uitzondering is een stuk uit het Hauptlager in Haltern.⁶⁵ Dit product, een bord Cons. 12, heeft vermoedelijk

⁶⁴ Eschbaumer 2010, 79; 2011, 30.

⁶⁵ Von Schnurbein 1982, pl. 80, 742 (=OCK *vesselno.* 1259).

uitzonderlijk lang in omloop kunnen blijven of is (Romeinse) opspit uit oudere sporen onder het Hauptlager.

Zes van de arretina-stempels bezitten concrete parallellen in Oberaden. Dit aantal is weliswaar lager dan dat van Xanten-*Vetera I* en het Legionslager in Mainz maar beide bestanden hebben – deels zelfs aanzienlijk – meer stempels. Eén stempel (L.S.G.) is ook bekend uit Dangstetten. Worden de oudere vondsten van het Kops Plateau erbij betrokken dan wijzigt het beeld zich drastisch.⁶⁶ Daaronder bevinden zich maar liefst vijf radiaalstempels waarmee in de versterking op het plateau in een iets groter stempelbestand dan uit het Legionslager in Mainz liefst tweemaal zoveel radiaalstempels zijn aangetroffen. Het betreft vijf radiaal gestempelde grote borden of *Platten*, vier van L. Tettius Samia,⁶⁷ en een van L. Gellius & L. Sempronius.⁶⁸ Drie van de vijf *Platten* hebben een begindatering van rond 20 voor Chr. of mogelijk nog een fractie eerder, terwijl de andere twee vermoedelijk pas rond 15 voor Chr. geproduceerd zijn.⁶⁹ Het randprofiel van een *Platte* uit een ander gedeelte van de opgraving op het plateau met hetzelfde stempel vertoont namelijk trekken van het klassieke Servies II-profiel. Dit profiel is in slechts twee exemplaren in het vroege Dangstetten geattesteerd, waar het is aangetroffen in een afvalkuil die daar tot de allerjongste sporen behoort.⁷⁰

Daarnaast levert het oude materiaal twee stempels die een parallel bezitten in Dangstetten. Het betreft exemplaren van L. Saufeius Gausa (L.S.G.) en C. Sentius.⁷¹ Een derde stempel van Diomedes A. Vibi is zonder twijfel in dezelfde tijd te dateren.⁷² Zijn producten zijn uitsluitend bekend van zeer vroege vormen en contexten.

10

Conclusie

Het onderzoek aan de stempels op terra sigillata uit de werkputten 253–292 heeft buitengewoon aannemelijk gemaakt dat de versterking op het Kops Plateau gelijktijdig met Xanten-*Vetera I* en het Legionslager in Mainz in 13/12 voor Chr. is aangelegd in het kader van de grootschalige offensieven onder leiding van Drusus. Dit blijkt uit een aantal zaken.

Ten eerste zijn de percentages voor de tijdvakken 20–15 en 15–10 voor Chr. nagenoeg identiek met die van bovengenoemde versterkingen die als uitvalsbases fungeerden. Ten tweede valt van maar liefst 35 stempeldateringen een deel in het tijdvak 15–10 voor Chr. en ligt van ten minste vijf stempels de begindatering nog voor 15 voor Chr. De kans dat er in dit tijdvak gestempelde stukken in de bodem terecht zijn gekomen, is dan ook buitengewoon groot. Ten derde komt ook het beeld van het aantal parallellen in vroege versterkingen als Dangstetten, Oberaden en Rödgen overeen met dat van de stempelbestanden van het *castellum* in Moers-Asberg, het Legionslager in Mainz en *Vetera I*. Dit geldt ook voor de radiaalstempels. Betreft men de oudere vondsten van het Kops Plateau in de vergelijking dan stijgt het aantal radiaalstempels van twee naar maar liefst zeven, het hoogste aantal van alle versterkingen uit de tijd van Drusus. Onder het nog te onderzoeken materiaal van de opgravingen 1986–1996 bevinden zich bovendien nog meerdere andere radiaalstempels en stempels die ook in Dangstetten en Oberaden voorkomen.⁷³ Ten vierde is het waarschijnlijk dat er minstens een (samengestelde?) levering van terra sigillata heeft plaats gevonden in het tijdvak 15–10 voor Chr., zoals blijkt uit de stempelsets van T. Manlius Fortunatus (6) en L. Titius Thyrsus (7). Ook de aanwezigheid van meerdere afdrucken van de contemporaine en uiterst zeldzame stempeltypen van L. Gellius Quadratus, Synhistor Calidi, Vibius en het kransstempel duidt hierop. Zij kunnen deel hebben uitgemaakt van een grote(re) leverantie terra sigillata. Dit impliceert dat de versterking in de periode 15–10 voor Chr. al in gebruik was. Het einde van de versterking ligt rond 69/70 na Chr. en is in verband te brengen met de Bataafse Opstand.

Opmerkelijk is het grote aantal unica en zeldzame stempels waarmee het Kops Plateau op het eerste gezicht een uitzonderingspositie lijkt in te nemen ten opzichte van andere versterkingen. Bijna de helft van deze stukken dateert uit de Oberaden-horizont. Van enkele moet het productiemoment rond 20 voor Chr. of eerder gelegen hebben. Dit kan het vermoeden dat in deze periode een of meerdere hooggeplaatste personen (Drusus?) de versterking als commandocentrum gebruikten, ondersteunen. Iemand als Drusus was immers niet aan een specifiek legioen of legeronderdeel verbonden en reisde met zijn staf het hele Imperium door, zodat zijn persoonlijke voorraad terra sigillata, die hij zeker gehad zal hebben, qua (stempel)samenstelling vermoedelijk zal hebben afgeweken van het

66 Op een tiental stukken na gepubliceerd: Breuer 1931; Holwerda 1943; Bogaers & Haalebos *et al.* 1975.

67 Breuer 1931, plaat XIII.100–102; Bogaers & Haalebos *et al.* 1975, plaat XLIX/A.14. Het kan niet volledig uitgesloten worden dat stempel nr. 102 van Breuer en nr. 14 van Bogaers & Haalebos *et al.* tot dezelfde *Platte* behoren. Nader onderzoek kan mogelijk uitsluitsel geven.

68 OCK 882:5 waarschijnlijk (stempel is beschadigd).

69 Breuer 1931, plaat 13, 102; Bogaers & Haalebos *et al.* 1975, plaat XLIX/A.14.

70 Roth-Rubi 2006b, 250–251, context 52.

71 L.S.G.: Breuer 1931, plaat XIII.68; C. Sentius: Breuer 1931, plaat XIII.94, met lezing C. SENTI, identiek aan Roth-Rubi 2006b, 218, plaat 17, 211.52 (OCK 1863:6)

72 OCK 2412:6.

73 Bijvoorbeeld nog 8(!) L.S.G.-stempels en een tweede exemplaar van het C. Sentius-stempel, Breuer 1931, nr. 94.

doorsnee materiaalbestand van een versterking. Het is bovendien goed denkbaar dat ook de bevoorrading van een dergelijk persoon via andere lijnen liep dan die van de reguliere soldaat, officier of zelfs versterking.

De verspreiding van vooral de zeldzame stempelparallellen suggereert dat de eerste troepen uit Italië, Spanje en Portugal kwamen. Dit werd al vermoed op basis van graffiti en munten. Een deel van deze troepen is wellicht via Midden-Frankrijk, België en het Maasdal in Nijmegen gearriveerd. Op basis van onder andere het hiervoor besproken legioenstempel, valt te vermoeden dat een detachement van het Dertiende Legioen deel heeft uitgemaakt van deze eerste bezettingsmacht. Voor dit legioenstempel kan bovendien een voorzichtige herkomstsuggestie gedaan worden: het Zuid-Franse Bram. Daarnaast duidt de verspreiding van de stempels in de beginfase mogelijk op een speciale band tussen de versterking op het Kops Plateau en het legioenskamp in Neuss.

Aangezien een groot aantal stempeltypen ook in *Oppidum Batavorum* en het bijbehorende grafveld voorkomt moet aangenomen worden dat gedurende de gehele bestaansperiode van de versterking intensieve contacten bestonden tussen de versterking op het plateau en de Bataafse hoofdplaats. Leveringen van terra sigillata vanuit de versterking zullen daar zeker bij gehoord hebben, vooral ook omdat tot ongeveer het laatste kwart van de 1^e eeuw na Chr. de verzorging met terra sigillata in onze streken in de allereerste plaats aan het leger gelieerd lijkt te zijn geweest.

Op het gebied van herkomst van de terra sigillata en de firma's onderscheidt het Kops Plateau zich vooralsnog niet wezenlijk van andere belangrijke versterkingen in de regio zoals *Vetera I*, het *castellum* in Moers-Asberg en het legioenskamp in Neuss.

Het rijke terra sigillata-materiaal van het Kops Plateau heeft enorme potentie door zijn samenstelling, omvang en datering. De grondige analyse ervan waarmee een begin is gemaakt zal zeker nog voor vele verrassingen gaan zorgen. Nu al blijken diverse aanvullingen en correcties op vooral het OCK noodzakelijk.

Literatuur

Aßkamp, R., 2009: *Haltern, Stadt Haltern am See, Kreis Recklinghausen*, Münster (Römerlager in Westfalen 5).

Baatz, D., 1962: *Neue Untersuchungen am römischen Legionslager*, Berlin (Limesforschungen 4).

Bechert, T. & M. Vanderhoeven, 1984: Italische Terra Sigillata aus dem Vicus von *Aszburgium*, in: D. Haupt (red.), *Beiträge zur Archäologie des römischen Rheinlands* 4, Keulen (Rheinische Ausgrabungen 23), 163–209.

Bechert, T. & M. Vanderhoeven, 1988: *Töpferstempel aus Südgallien*, Duisburg (Funde aus *Aszburgium* 9).

Behrens, G., 1912: Neue Funde aus dem Kastell Mainz, *Mainzer Zeitschrift* 7, 82–109.

Behrens, G., 1913/1914: Dritter Bericht über Funde aus dem Kastell Mainz, *Mainzer Zeitschrift* 8/9, 65–93.

Behrens, G., 1917/1918a: Neue und ältere Funde aus dem Legionskastell Mainz, *Mainzer Zeitschrift* 12/13, 21–46.

Behrens, G., 1917/1918b: Ausgrabung römischer Gebäude im Kastellgebiet in den Jahren 1901 und 1903, *Mainzer Zeitschrift* 12/13, 48–66.

Behrens, G. & E. Brenner, 1911: Ausgrabungen im Legionskastell zu Mainz während des Jahres 1910, *Mainzer Zeitschrift* 6, 53–120.

Bémont, C., 1976: *Recherches méthodologiques sur la céramique sigillée. Les vases estampillés de Glanum*, Rome (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 227).

- Bémont, C. & J.-P. Jacob (red.), 1986: *La terre sigillée gallo-romaine. Lieux de production du Haut-Empire. Implantations, produits, relations*, Paris (Documents d'Archéologie Française 6).
- Bogaers, J.E., 1959: Twee vondsten uit de Maas in midden-Limburg, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 9, 85–94.
- Bogaers, J.E. & J.K. Haalebos *et al.*, 1975: Problemen rond het Kops Plateau, *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 56, 127–178.
- Breuer, J., 1931: Les objets antiques découverts à Ubbergen près Nimègue, *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 12, 27–121.
- Brunsting, H., 1952: Legerplaats van Leg. X Gem., Nijmegen (Prov. Gelderland), *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 3, 8–9.
- Dannell, G.B. & A.W. Mees, 2013: New approaches to samian distribution, in: Fulford & Durham, 165–187.
- Enkevort, H. van 2004: The Roman military complex in Nijmegen (NL), in: F. Vermeulen, K. Sas & W. Dhaeze (red.), *Archaeology in confrontation. Aspects of Roman military presence in the Northwest. Studies in honour of prof. em. Hugo Thoen*, Gent (Archaeological Reports Ghent University 2), 103–124.
- Enkevort, H. van & K. Zee, 1996: *Het Kops Plateau, prehistorische grafheuvels en een Romeinse legerplaats in Nijmegen*, Abcoude/Amersfoort.
- Eschbaumer, P., 1995: Arretina aus einer augusteischen Schicht in Mainz, in: W. Czysz *et al.* (Hrsg.), *Provinzialrömische Forschungen. Festschrift für Günter Ulbert zum 65. Geburtstag*, Espelkamp, 301–320.
- Eschbaumer, P., 2010: *Die Italische Sigillata aus dem Kastellareal von Asciburgium*, Duisburg am Rhein (Funde aus Asciburgium 15).
- Eschbaumer, P., 2011: Frühe Italische Sigillata (Arretina) aus Asciburgium, in: Liesen, 21–31.
- Esser, K.H, W. Selzer & K.V. Decker, 1968/1969: Die Sammlung Fremersdorf, *Mainzer Zeitschrift* 63/64, 137–157.
- Ettlinger, E., 1983: *Die italische Sigillata von Novaesium*, Berlin (Novaesium IX/Limesforschungen 21).
- Ettlinger, E., 1985: Ein Nachtrag zur italischen Sigillata von Novaesium, *Bonner Jahrbücher* 185, 353–361.
- Ettlinger, E., B. Hedinger, B. Hoffmann, P.M. Kenrick, G. Pucci, K. Roth-Rubi, G. Schneider, S. von Schnurbein, C.M. Wells & Zabehlicky-Scheffenecker, 1990: *Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae*, Bonn (Materialien zur römisch-germanischen Keramik 10).
- Fulford, M., 2013: Gallo-Roman sigillata. Fresh approaches, fresh challenges, fresh questions, in: Fulford & Durham, 1–17.
- Fulford, M. & E. Durham, 2013: *Seeing red. New economic & social perspectives on Gallo-Roman terra sigillata*, London (BICS supplement 102).
- García-Bellido, A., Fernández de Avilés, A., Balil, A. & M. Vigil, 1962: *Herrera de Pisuerga*. 1ª. Campaña, Madrid (Excavaciones Arqueológicas en España 2).
- García-Bellido, M.-P., 2007: Numismatic documentation on the arrival of Spanish troops in Gallia and Germania during the Augustan and Tiberian period, in: G.A. Lehmann &

R. Wiegels (Hrsg.), 2007: *Römische Präsenz und Herrschaft im Germanien der augusteischen Zeit. Der Fundplatz von Kalkriese im Kontext neuerer Forschungen und Ausgrabungsbefunde. Beiträge zu der Tagung de Fachs Alte Geschichte der Universität Osnabrück und der Kommission Imperium und Barbaricum' der Göttinger Akademie der Wissenschaften in Osnabrück vom 10. bis 12. Juni 2004*, Göttingen (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-Historische Klasse, Dritte Folge, Band 279), 161–181.

Geissner, V., 1902: *Die im Mainzer Museum befindlichen feineren Gefässe der augusteischen Zeit und ihre Stempel*, Mainz.

Haalebos, J.K., 1993: (zonder titel), in: A.A.J.J. van Pinxteren *et al.* (red.), *Pronkstukken. Venlo 650 jaar stad*, Venlo, 17–23.

Haalebos, J.K., 2002: Die früheste Belegung des Hunerberges in Nijmegen, in: Ph. Freeman, J. Bennet, Z. Fiema & B. Hoffmann (red.), *Limes XVIII. Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman frontier studies held in Amman, Jordan (September 2000)*, Oxford (British Archaeological Reports International Series 1084), 403–414.

Hanel, N., 1995: *Vetera I. Die Funde aus den römischen Lagern auf dem Fürstenberg bei Xanten*, Keulen (Rheinische Ausgrabungen 35).

Hartley, B.R. & B.M. Dickinson, 2008: *Names on terra sigillata. An index of makers' stamps & signatures on Gallo-Roman terra sigillata (Samian ware), Volume 3 (Certianus to Exsobano)*, London (Bulletin of the Institute of Classical Studies Supplement 102/3).

Hartley, B.R. & B.M. Dickinson, 2009: *Names on terra sigillata. An index of makers' stamps & signatures on Gallo-Roman terra sigillata (Samian ware), Volume 4 (F to Klumi)*, London (Bulletin of the Institute of Classical Studies Supplement 102/4).

Holwerda, J.H., 1943: Een Bataafsch dorpje bij het Oppidum Batavorum uit de jaren vóór Chr. geb., *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 24, 35–58.

Kessler, P.T., 1940: Jahresbericht des Altertums-Museums der Stadt Mainz für die Zeit vom 1. April 1939 bis 31. März 1940, *Mainzer Zeitschrift* 35, 64–75.

Lasfargues, A., J. Lasfargues & H. Vertet, 1976: Les estampilles sur sigillée lisse de l'atelier Augustéen de la Muette à Lyon, *Figlina* 1, 39–87.

Liesen, B. (red.), 2011: *Terra Sigillata in den germanischen Provinzen. Kolloquium Xanten, 13.–14. November 2008*, Mainz am Rhein (Xantener Berichte 20).

Mary, G.T., 1967: *Die südgallische Terra Sigillata aus Neuss*, Berlin (Novaesium I/Limesforschungen 6).

Oxé, A, H. Comfort & Ph. Kenrick, 2000: *Corpus Vasorum Arretinorum, Second Edition*, Bonn (Antiquitas, Reihe 3, 41).

Paturzo, F., 1996: *Arretina vasa. La ceramica aretina da mensa in età romana. Arte, storia e tecnologia*, Cortona.

Polak, M., 2000: *South Gaulish terra sigillata with potters' stamps from Vechten*, Nijmegen (Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta Supplementum 9).

Roth-Rubi, K., 2006a: Die Töpferstempel auf der Sigillata aus dem Römerlager von Oberaden (einschliesslich Beckinghausen), in: K. Roth-Rubi *et al.*, *Varia Castrensia. Haltern, Oberaden, Anreppen*, Mainz am Rhein (Bodenaltertümer Westfalens 42), 1–26.

Roth-Rubi, K., 2006b: *Dangstetten III. Das Tafelgeschirr aus dem Militärlager von Dangstetten*, Stuttgart (Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 103).

Rudnick, B.P.M., 2006: Terra Sigillata-Stempel aus Haltern, in: M. Müller, K. Roth-Rubi, B.P.M. Rudnick *et al.*, *Varia Castrensia. Haltern, Oberaden, Anreppen*, Mainz am Rhein (Bodenaltertümer Westfalens 42), 27–161.

Rudnick, B.P.M. & N. Zieling, 2011: Töpferstempel auf italischer Terra Sigillata vom Areal der Colonia Ulpia Traiana, in: Liesen, 1–20.

Schnurbein, S. von, 1982: *Die unverzierte Terra Sigillata aus Haltern*, Münster (Bodenaltertümer Westfalens 19).

Schnurbein, S. von, 1991: Zur Datierung der augusteischen Militärlager, in: B. Trier (red.), *Die römische Okkupation nördlich der Alpen zur Zeit des Augustus. Kolloquium Bergkamen 1989, Vorträge*, Münster (Bodenaltertümer Westfalens 26), 1–5.

Schönberger, H. & H.-G. Simon, 1976: *Römerlager Rödgen*, Berlin (Limesforschungen 15).

Stenico, A., 1966: *La ceramica Arretina II. Collezioni diverse. Punzoni, modelli, calchi ecc.*, Milano-Varese (Testi e Documenti per lo Studio dell'Antichità 14).

Tremmel, B., 2011: Feinkeramik des M. Petronius Flosclus aus dem spätaugusteischen Militärlager Anreppen, in: Liesen, 33–44.

Velde, H. van der, F. Kemmers, E. van der Linden, F. Reigersman-van Lidth de Jeude & A. Veldman, 2013: An Augustan settlement in Venlo (prov. Limburg): A military distribution centre in the Meuse area?, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 43, 79–90.

Visser, D.I.J.L., 2005: *Stempels op onversierde terra sigillata van het Kops Plateau te Nijmegen, uit de putten 253–292*, Leiden (ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit Leiden).

Visser, D.I.J.L., 2010: De gestempelde terra sigillata, in: H. van Enckevort & E.N.A. Heirbaut (red.), *Terra sigillata uit Oppidum Batavorum. Opgravingen op de St. Josephhof in Nijmegen* 3, Nijmegen (Archeologische Berichten Nijmegen – Rapport 18), 47–250.

Weber, M., 2013: A reassessment of pre-consumption deposits and samian export in the Antonine period, in: Fulford & Durham, 188–209.

Zerres, J., 2010: *Die Ausgrabungen von 1979/80 beim Hafentempel (Insula 37) der Colonia Ulpia Traiana*, Oxford (British Archaeological Reports International Series 2181).

Bijlage 1

Lijst van stempels op arretina

stempellezing	bakker	herkomst	vorm	OCK-nummer	datering	parallellen
ACA	Acastus	Lyon	Bord?	17:8	1–15	Basel, Haltern-Hauptlager (2), Haltern-Wiegel, Mainz, Nijmegen-Kops Plateau, Nuits-Saint-Georges, Troyes, Vechten (4)
ANNI	Annius	Arezzo	12.3	116:6(=7)	15–1	Mainz (4), Neuss (3)
ANNI/CRISP	A. Annus Crispus	Arezzo	12.1.2	123:7	10 voor–5 na. Chr.	Nijmegen-Hunerberg en Kops Plateau, Rome, <i>Vetera</i> I
SEX/ANNI	Sex. Annus	Arezzo	14.2	183:53(=2536:52)	15–1 voor Chr.	Amiens, <i>Vetera</i> I
ATEI	Cn. Ateius	Pisa	22	267:2?	5–25.	Bonn, Nijmegen-Kops Plateau, Zuzach
ATEI	Cn. Ateius	Pisa	14.2.3	268:14	1–15	<i>Asciburgium-vicus</i> , Augst, Fréjus, Haltern-Hauptlager (6), Ibiza, Keulen, Lespignan, <i>Lixus</i> , Neuss (2), Nijmegen-Kops Plateau (5), Tongeren, Vechten (3), <i>Vetera</i> I (2)
ATEI	Cn. Ateius	Pisa	14.2.3	268:14	1–15	Idem
ATEI	Cn. Ateius	Pisa	14.2.3	268:14	1–15	Idem
ATEI	Cn. Ateius	Pisa	Bord	268:21	5 voor–10 na. Chr.	Haltern-Hauptlager, Mainz, Nijmegen-Kops Plateau (2), Nimes, Pisa-San Zenodepot
ATEI/#	Cn. Ateius	Pisa	22.1.2	268:32	1–15	Alésia, Haltern-Hauptlager (3), Keulen, Neuss, Nijmegen-Kops Plateau (4), Pisa-San Zenodepot (7), <i>Vetera</i> I
ATEI	Cn. Ateius	Pisa	17.1	268:45	1–15	Anreppen, Haltern-Hauptlager, Narbonne, Poitiers
AT+EI	Cn. Ateius	Pisa	18.2.2?	268:54	5 voor–10 na. Chr.	Haltern-Hauptlager (6), Lausanne, Pisa-San Zenodepot (6)
ATEI	Cn. Ateius	Pisa	B4.10	268:64	1–15	Anreppen, <i>Asciburgium-vicus</i> , Haltern-Hauptlager (2), Nijmegen-Hunerpark en St. Josephhof (2), Pisa-San Zenodepot (2), Saintes, Vechten (2)
ATIII	Cn. Ateius	Pisa	B4.10	268:104	5–20	Bonn, Haltern-Hauptlager, Keulen (3), Orvieto, Vechten
ATEI	Cn. Ateius	Pisa ws	Kom	268	1–15	Anreppen, Vendeuil-Caply
ATE<I>	Cn. Ateius	Pisa ws	B3.7–11	268	5 voor–10 na. Chr.	Haltern-Hauptlager (3), Marokko
AT EI	Cn. Ateius	Pisa ws	B4.10	268:–	5–30	
ATEI#	Cn. Ateius	Lyon	22	269:12+31	1–15	Anreppen (2), <i>Asciburgium-vicus</i> (2), Haltern-Hauptlager (13), Keulen, Mainz, Neuss (2), Nijmegen-St. Josephhof (2), Kops Plateau (6) en Lindenberg, Poitiers, Trier, Vechten (12)
ATEI#	Cn. Ateius	Lyon	Bord	269:13ca	1–15	Elchweiler
ATEI#	Cn. Ateius		B4.7	269:20+17	5–20	<i>Asciburgium</i> -Kastell, Keulen, Mainz, Neuss (3), Nijmegen-Kops Plateau, Trier, Vechten
ATEI	Cn. Ateius	Pisa	17.1	270:12	5–20	<i>Alesia</i> , Keulen, Nijmegen-Kops Plateau, Zuzach
ATEI	Cn. Ateius	Pisa	B3.11	270:25	5–20	<i>Asciburgium</i> -Kastell (3), Fréjus (2), Gigean, <i>Glanum</i> , Keulen (6), Mainz (6), Nijmegen-Kops Plateau (3), Oppidum de Montfo, Poitiers (2), Tongeren, Vechten, <i>Vindonissa</i> , <i>Vetera</i> I
]ATEI	Cn. Ateius	Lyon	Bord	270:44	1–20	<i>Asciburgium</i> -Kastell, Nijmegen-castra, Nijmegen-Hugo de Grootstraat, Nijmegen-Hunerberg, Kops Plateau (3) en St. Josephhof
ATEI ✱	Cn. Ateius	Pisa	B3.18	270:71	10–30	<i>Glanum</i> , Ibiza, Keulen, Mainz, Poitiers (2), Vechten (3), <i>Vindonissa</i> , <i>Vetera</i> I

stempellezing	bakker	herkomst	vorm	OCK-nummer	datering	parallellen
ATEI.#	Cn. Ateius	Lyon ws	18.2	270:84	5–20	<i>Asciburgium</i> -Kastell, <i>Asciburgium-vicus</i> (2), Neuss, Nijmegen-Hunerberg en Kops Plateau (2), Trier, <i>Vetera</i> I, Xanten-CVT
ATEI.#	Cn. Ateius	Lyon ws	Bord	270:84	5–20	Idem
ATEI.	Cn. Ateius	Pisa ws	B3.9	270:96	5–10	Bern-Engehalbinsel, <i>Glanum</i> (2), Haltern-Hauptlager (4), Haltern-Wiegel, Nijmegen-Kops Plateau
ATEI.*/#	Cn. Ateius	Pisa	B4.10	270:102	1–20	Bavay, Fiesole, Mainz, Poitiers, Toulouse
ATEI#	Cn. Ateius	Lyon	B4.7	270:122	1–15	Haltern-Hauptlager (2), Nijmegen-Kelfkensbos, Kops Plateau (3) en St. Josephhof
CN.ATEI	Cn. Ateius	Pisa	B3.9	276:23?	1–15	Avenches, <i>Camulodunum</i> , <i>Glanum</i> , Haltern-Hauptlager, Keulen, Lausanne, Straatsburg, Trier, <i>Vindonissa</i> , <i>Vetera</i> I
CN/ATEI/✧	Cn. Ateius	Pisa	Bord	276:37	10–30	<i>Glanum</i> , Narbonne, Neuss, Vechten, Velsen 1
CN.ATEI	Cn. Ateius	Pisa	Bord	278:18	1–15	Lausanne, Nijmegen-castra, en St. Josephhof, <i>Vindonissa</i> (2), <i>Volubilis</i>
CN.ATEI	Cn. Ateius	Pisa	Bord	278:18	1–15	Idem
CN.AT-I	Cn. Ateius	Lyon	B4.7	278:60+59	5–20	Amiens (3), <i>Asciburgium-vicus</i> (4), Hilvarenbeek, Nijmegen-castra (2), Hunerpark en Kops Plateau (15), Straatsburg, Vechten (5), <i>Vindonissa</i> , Xanten, <i>Vetera</i> I, Yverdon
CN.AT-I	Cn. Ateius	Lyon	B4.7	278:60+59	5–20	Idem
CN.ATEI#	Cn. Ateius	Pisa	B4.1–11	278:75+72	1–15	Fréjus, Keulen, Nijmegen-Kops Plateau (2), Oppidum d'Enserune, Tongeren, Vechten (2)
*/ATEIEV/#/pijl	Cn. Ateius Euhodus	Pisa	18.2.2L	292:23	5 voor–15 na. Chr.	Haltern-grafveld, Haltern-Hauptlager
ATEI.MAHE	Cn. Ateius Mahes	Pisa	12.3	299:15	5 voor–10 na. Chr.	<i>Asciburgium-vicus</i> , Bonn, Bregenz (2), Fréjus (5), Haltern-Hauptlager (7), Keulen, Lausanne, Limoges, Nijmegen, Nijmegen-Hunerberg, Kops Plateau (5) en St. Josephhof, Parijs (2), Pisa-San Zenodepot (25), Roanne, Tongeren, Trier-Dalheim, Vechten (3), Wiesbaden
[ate]l. MA(H)ES. #	Cn. Ateius Mahes	Pisa	Kom	299:23	10–25	<i>Asciburgium-vicus</i> (2), Cherchel, Eschenz-Werd, Fréjus (3), Keulen, Lyon, Mainz (3), Murviel-les-Montpellier, Narbonne (2), Neuss (2), Nijmegen-Kops Plateau, Oberwintherthur, Poitiers (2), Rome, Saintes (2), Tarragona, <i>Ussubium</i>
] ATEI[.ma(h)es. #	Cn. Ateius Mahes	Pisa	B3.15	299:23	10–25	Idem
CN.ATEIVS/SALVIVS	Cn. Ateius Salvius	Pisa	12.5.2L	312:–	1–15	
ATEI/XANTHI	Cn. Ateius Xanthus	Pisa	22.1.2	316:8+10	5–25	Mainz, Mont-Beuvray, Neuss (3), Trier, Xanten-CVT
ATEI.XANTI	Cn. Ateius Xanthus	Pisa	B4.8	316:15	10–30	<i>Ampurias</i> , <i>Asciburgium-vicus</i> , Auerberg, Augst, Bavay, Elche, Keulen (2), Mainz (2), Mainz-Weisenau, Lausanne, Neuss (5), Parijs, Poitiers, Wijchen, Xanten-CVT (2), Zurzach
ATEI.MAHE/ET.ZOEL	Cn. Ateius Mahes et Zoilus	Pisa	B4.8	301:1	1–15	Bavay, Bonn, Bourges, Corseul (2), Haltern-Hauptlager (12), Isola di Migliarino, Keulen, Langres, Lausanne, Mainz, Narbonne, Neuss (6), Nijmegen-Hunerpark en Kops Plateau (5), Nîmes, Pisa-San Zenodepot (14), Tarragona, Vechten (6), <i>Vindonissa</i> (3), Wiesbaden, Xanten (2), Xanten-CVT, <i>Vetera</i> I (2)
P.AT[ti]	P. Attius	Arezzo	12.3	347:53	15–1.	Magdalensberg

stempellezing	bakker	herkomst	vorm	OCK-nummer	datering	parallellen
GRAT/PVBL	Publius, Gratus	Arezzo	14.1	1567:5	15–1	Arezzo
[pv]B/[t]IT	Publius, Titus	Arezzo	B3.10	1581:–	15–1	
QVARTIO	Quartio	Lyon	22.1.2	1602:–	5–20	Nijmegen-Kops Plateau
RVFIO.X./T.RVFREX	T. Rufrenus, Rufio	Arezzo	12.1	1732:9	15–1	Asciburgium-Kastell, Neuss, Vindonissa
RVFIO/T.RVFR	T. Rufrenus, Rufio	Arezzo		1732:12	15–1	Neuss (3), Vindonissa
C.S.F	C. S() F()	Arezzo w.s.	B3.10	1747:1	15–1	Cavaillon, Neuss (5)
L.S.G. (262/082)	L. Saufcius Gausa	Arezzo	22.4	1824	15–1	Nijmegen-Kops Plateau (2), Rödgen, Vetera I
L.S.G. (287/069)	L. Saufcius Gausa	Arezzo	B3.10	1824	15–1	Dangstetten, Neuss, Nijmegen-Kops Plateau, Oberaden, Rödgen, Vetera I (2)
L.S.G. (287/080)	L. Saufcius Gausa	Arezzo	B3.9	1824	15–1	Neuss, Oberaden, Vetera I
L.S.G. (292/190)	L. Saufcius Gausa	Arezzo	B3.9	1824	15–1	idem
SENTI	C. Sentius	Arezzo	14.2	1854:2	20–5	Augst, Basel (2), Glanum, Mainz, Neuss (3), Nijmegen-Kops Plateau, Oberaden (2), Ordon, Parijs
SENTI	C. Sentius	Lyon	Kom	1856:8(=9)	15–1	Bonn, Lyon-La Murette (172), Mainz (2)
A.SESTI	A. Sestius	Arezzo	B3.9	1926:2	20–5	Ampurias, Arezzo, Asciburgium-Kastell, Chiusi, Neuss
ARCI.SES.	A. Sestius, Arci() of Argi()	Arezzo	3.13?	1932:4	15–1	Chiusi, Mainz, Neuss, Oberaden, Parijs, Rome (3)
[hilari]/[a.se]STI	A. Sestius Dama, Hilarus	Arezzo	B1 radiaal	1951:6	20–5	Alcacer do Sal, Rome, (Murviel-lès-Montpellier?)
HILAR/A.SEST	A. Sestius Dama, Hilarus	Arezzo	B1 radiaal	1956:8/9	20–5	Haltern-Hauptlager, Lixus
SVA	Suavis (-es)	Lyon	B4.10	–	1–15	Nijmegen-Kops Plateau
SINI	Calidius Strigo, Synhistor	Arezzo	14.2	2017:11	15–1	Neuss, Nijmegen-Kops Plateau
C.TIG/RANI#	C. Tigranus	Lyon	B3.10	2147:6	5 voor–10 na. Chr.	Angers, Asciburgium-Kastell, Asciburgium-vicus (2), Engiwald (2), Haltern-Hauptlager (18), Haltern-Wiegel (2), Keulen, Lyon, Lyon-La Murette (102), Mainz (6), Neuss (11), Nijmegen-Hunerpark en Kops Plateau (2), Rezé, Vechten (2)
TITI	A. of L. Titius	Arezzo	4.4.1	2149:5	15–1 voor Chr.	Neuss
CHRST/TITI	L. Titius, Chrestio	Arezzo	B3.9	2155:3	10 voor–5 na. Chr.	Besançon, Douai?, Nijmegen-St. Josephhof, Poitiers
CHRST/TITI	L. Titius, Chrestio	Arezzo	14	2155:3	10 voor–5 na. Chr.	idem
[chrst]/TITI	L. Titius, Chrestio	Arezzo	14.2	2155:3	10 voor–5 na. Chr.	idem
CERDO/TITI*	L. Titius, Cerdo	Arezzo	Kom	2208:2	10 voor–5 na. Chr.	Cerveteri, Neuss (3), Nijmegen-Kops Plateau (2), Rome
L.T.THY/#RSIX	L. Titius Thyrsus	Arezzo	B1	2246:13	15–1 voor Chr.	Arezzo, Mainz, Mont-Beuvray, Rödgen
L.T.THY[	L. Titius Thyrsus	Arezzo	14	2246:28	15–1 voor Chr.	Basel, Lorenzberg bei Epfach, Neuss, Nijmegen-Kops Plateau (5)
L.T.THY	L. Titius Thyrsus	Arezzo	14.1	2246:28	15–1 voor Chr.	idem
I.TITI/TH<Y>R	L. Titius Thyrsus	Arezzo	Bord	2246:–	10 voor–5 na. Chr.	Nijmegen-Kops Plateau
L.T.THYRS	L. Titius Thyrsus	Arezzo	12.1L	2246:–	15–1 voor Chr.	
TITVR(I)OR	Titur(i)or?	Lyon	B3.9	2255:1	5 voor–10 na. Chr.	Alésia, Bad Nauheim, Glanum, Haltern-Hauptlager, Liberchies, Mainz, Nijmegen-Kops Plateau (2)
TITVR(I)O[r]	Titur(i)or?	Lyon	B3.9	2255:1	5 voor–10 na. Chr.	idem
M.TVLIVS/#/FECIT*	M. Tullius	Arezzo	22	2267:1	15–1	Ferento, Fréjus, Mont-Beuvray, Morgantina, Narbonne, Neuss, Nijmegen-Kops Plateau, Nîmes, Poitiers (2), Rome (4), Rome?
M.TVLIVS/#/FECIT*	M. Tullius	Arezzo	B4.8	2267:1	15–1	idem
CRY[ses]/VALERI	C. Valerius Tyrannus, Rome?		07	2300:4	1–20	Boulogne-sur-Mer, Lipari

stempellezing	bakker	herkomst	vorm	OCK-nummer	datering	parallellen
TITVS	L. Valerius Titus	Pozzuoli	B3.15	2254:1	1–15	<i>Asciburgium-vicus</i> , Augst, Haltern-Hauptlager (3), Mainz, Mainz-Weisenau?, Tarragona (3), <i>Vetera</i> I
SEXTI.VARI	Sextus Varius (Niger?)	Lyon	B4.10	2324:3	5–20	Bavay, Keulen, Lyon (2), Lyon-La Muette, Mainz, Tongeren, Vechten (5), Xanten-CVT, <i>Vetera</i> I
VIBI	A. of L. Vibius	Arezzo	12.1	2379:3	15–1	Ostia, Mainz, Nijmegen-Kops Plateau
VIBI	A. of L. Vibius	Arezzo	12.1	2379:3	15–1	idem
L.VIBI[	L. Vibius	Arezzo	12.1	2419:2	15–1	Antiochië, Rome (3)
RVFIO/L.VMBR	L. Umbricius, Rufio	Arezzo	18.2var	2464:1	15–1	Carthago, Ferento, <i>Glanum</i> , <i>Lixus</i> , Magdalensberg, Mainz, Mont Beuvray, Montalto delle Marche, Neuss (4), Nijmegen-Kelfkensbos en St. Josephhof, Pollentia
VRB	Urbanus	Italië	22.1	2529:9	1–15	Nijmegen-Kops Plateau, Parijs, Xanten-CVT
VTILIS	Utilis	Lyon	B4.8	2534:5	5–20	Mainz (2), Mainz-Weisenau, Neuss (7), Nijmegen-Hunerpark, Kops Plateau (2) en St. Josephhof, Vechten (4), <i>Vindonissa</i>
VTIL	Utilis	Lyon	B4.1–11	2534:8	5–20	<i>Camulodunum</i> , Nijmegen-Kops Plateau (3), Vechten
VTI[I]	Utilis	Lyon	22	2534:8	5–20	idem
XANTHI	(Cn. Ateius) Xanthus	Pisa	Bord	2536:25	5–20	<i>Asciburgium</i> -Kastell, Cherchel
XAN/IT	(Cn. Ateius) Xanthus	Pisa	B4.1	2536:148	10–30	Amiens (3), <i>Asciburgium</i> -Kastell, Laudun, Nijmegen (2) en Kops Plateau, Tarragona, Vechten
XAN/IT	(Cn. Ateius) Xanthus	Pisa	B4.1–11	2536:148	10–30	idem
#/XANTI/#	(Cn. Ateius) Xanthus	Pisa	Bord	2536:157	10–30	Amiens, Bregenz, Engiwald
<ANTHI	(Cn. Ateius) Xanthus	Pisa	18.2.2	2536:–	5–30	
[x]ANTI	(Cn. Ateius) Xanthus	Pisa	B4.2	2536:53	10–30	Vechten (5)
XA<N?>	(Cn. Ateius) Xanthus	Pisa	B4.8	2536:–	5–30	Nijmegen-Kops Plateau
]XANTH.[zoili]	(Cn. Ateius) Xanthus et Zoilus	Lyon	18.2.2	2538	5–20	Amiens, Haltern-Hauptlager, Lausanne
Krans	?	Arezzo ws	22.4	2583:1	15–1	Nijmegen-Kops Plateau, Rome (3)

Bijlage 2 Lijst van stempels op Zuid-Gallische terra sigillata afkomstig uit La Graufesenque

stempellezing	bakker	vorm	NOTS	datering	parallellen (alleen Nederrijngebied en daterende complexen; bij weinig algemene typen zijn alle parallellen gegeven)
OFIC.ACVTI	Acutus i	Drag 17aR	7c	20–40	<i>Glanum</i> (2), Mainz-Weisenau, Poitiers (2), Silchester, Vechten
[of.a]LBINI	Albinus iii		4a	50–70	<i>Asciburgium-vicus</i> , Colchester-Pottery Shop II, Vechten. Xanten-CVT (2), Zwammerdam
A[lbvs.fe]	Albus i	Drag 18	9a	40–60	Aislingen (2), <i>Asciburgium-vicus</i> (2), Bonn (3), Burghöfe, <i>Camulodunum</i> , Heerlen, Keulen-Alteburg, Lincon, Neuss (3), Nijmegen-St. Josephhof (2), Rheingönheim (2), Tongeren, Trier (2), Trier-Dalheim, Valkenburg-ZH (9), Vechten (12), Xanten-CVT, <i>Vetera</i> I (4), Zurzach-vicus, Zwammerdam
OF AQVITANI	Aquitanus	Drag 18	1a	45–65	Aislingen, Alphen a/d Rijn (2), <i>Asciburgium</i> -Vicus, Burghöfe, <i>Camulodunum</i> , Cirencester, Hofheim-Erdlager (3), Neuss (6), Nijmegen (5), Hertogstraat, grafveld Hunerberg (5), Kops Plateau (5), St. Josephhof (2) en Trajanusplein, Utrecht (3), Valkenburg-ZH (4), Vechten (20), Venlo, Xanten, Xanten-CVT (2), <i>Vetera</i> I (3), Zwammerdam (4)

stempellezing	bakker	vorm	NOTS	datering	parallellen (alleen Nederrijngebied en daterende complexen; bij weinig algemene typen zijn alle parallellen gegeven)
[a]QVITANV[s]	Aquitanus	Drag 18R	9a	35–55	<i>Asciburgium-vicus</i> (2), Hofheim-Erdlager, Nijmegen, Hunerberg en St. Josephhof, Trier, Valkenburg-ZH (3), Vechten, Velsen 1
AQVITA[n]	Aquitanus	Bord	11c	35–55	Aislingen, Alphen a/d Rijn (2), <i>Asciburgium</i> -Kastell (2), <i>Asciburgium-vicus</i> , <i>Camulodunum</i> , Hofheim-Erdlager (4), Keulen, Neuss (18), Nijmegen (2), Batavierenweg, grafveld Hunerberg (4) en Trajanusplein, Trier (2), Valkenburg-ZH (10), Vechten (17), Velsen 1 (5), Velsen 2, <i>Vetera</i> I, Xanten (3)
AQVIT	Aquitanus	Drag 24/25G	15a	45–65	Aislingen, <i>Asciburgium</i> -Kastell (2), <i>Asciburgium-vicus</i> , Hofheim-Erdlager (2), Keulen, Keulen-Alteburg, Neuss (3), Nijmegen, grafveld Hunerberg (7), St. Josephhof en Trajanusplein, Oberstimm, Rheingönheim, Trier (4), Valkenburg-ZH (7), Vechten (7), Xanten, Xanten-CVT (4), Zottegem-Velzeke, Zwammerdam
[a]QVII	Aquitanus	Drag 27Kg		45–65	Vechten (2)
AVE VALE	Ave etc.	Drag 18?	4c	40–60	<i>Asciburgium-vicus</i> , Augst, Bötzingen, Les Martres-de-Veyre
OFBASS	Bassus ii	Drag 24/25G	5d	50–70	Augst, Mainz-Weisenau, Nijmegen-St.Josephhof, Valkenburg-ZH (2), Vechten
OFBAS	Bassus ii	Drag 27Gg	7a	50–70	Aislingen, Bonn, Heerlen, Hofheim-Erdlager (2), Keulen, Neuss, Nijmegen-grafveld Hunerberg en Kops Plateau (3), Tongeren (2), Trier, Vechten (4), Xanten-CVT, <i>Vetera</i> I (3), Zurzach-Kastell, Zwammerdam (2)
BASSIO	Bassus ii	Drag 27Gg	13a–13a'	45–65	Aislingen, Bonn (2), Exeter, Hofheim-Erdlager (2), Keulen (2), Neuss (4), Nijmegen-grafveld Hunerberg (2), Tongeren (5), Valkenburg-ZH (3), Vechten (10), Vleuten-De Meern, Xanten (2), Xanten-CVT (3), <i>Vetera</i> I, idem
BASSIO	Bassus ii	Drag 27G	13a'	45–65	
BAS[si]	Bassus ii	Drag 18	15I	55–75	Alphen a/d Rijn, <i>Asciburgium-vicus</i> (2), Bonn (2), Burghöf-Geschirrddepot (50), Heerlen, Hofheim-Erdlager (3), Keulen-Alteburg, Malton, Neuss (7), Nijmegen, grafveld Hunerberg (4), Kelfkensbos, Kops Plateau en Trajanusplein (2), Rijswijk-ZH, Rottweil, Tongeren (2), Trier (3), Valkenburg-ZH (6), Vechten (15), Xanten-CVT (2), <i>Vetera</i> I, Zwammerdam
OFBASSICOELI	Bassus ii-Coelus	Bord	3a	50–70	Bonn, Burghöfe, Hofheim-Erdlager (3), Keulen (3), Mainz (2), Mancetter, Neuss (2), Rheingönheim, Vechten (8), Woerden, Xanten (2), Xanten-CVT (2).
OFB[assico]	Bassus ii-Coelus	Kom	5a	50–75	Aislingen (2), Alphen a/d Rijn, Bonn, Cardiff, Keulen, Neuss (2), Risstissen, Trier (2), Valkenburg-ZH, Vechten (11), Wall (2), Xanten-CVT, <i>Vetera</i> I
[ofbassi.]CO	Bassus ii-Coelus	Bord	5b–b'	50–75	<i>Asciburgium-vicus</i> , Cirencester, Neuss, Nijmegen-Kops Plateau (4), Oberwinterthur-Keramiklager, Ribchester, Risstissen, Rottweil, Tongeren (2), Usk, Vechten (3), Xanten-CVT
OF[bassi.co]	Bassus ii-Coelus	Drag 29	5b of 5b'	50–75	idem
OFBASSI.CO	Bassus ii-Coelus	Drag 27Gg	5c	50–70	Burghöfe, Exeter, Halder, Hofheim-Erdlager (2), Neuss, Nijmegen- <i>castra</i> , Kops Plateau, Oberwinterthur-Keramiklager, Tongeren, Usk, Vechten (6), Woerden, Xanten (2), Xanten-CVT, <i>Vetera</i> I
CASTVS.FE	Castus i	Drag 17a	10a mix	20–40	<i>Glanum</i> , Tongeren
COTVLVS	Cotulo (Cotulus)	Drag 24/25G	6a	20–40	Nijmegen-Kops Plateau (2), Silchester, Vertault
FELICISMAN	Felix i	Drag 29	23a	55–75	Burghöfe, Hofheim-Erdlager, Tongeren, Vechten (3)
[f]ELICI[s]	Felix i	Bord	35a	50–70	Cirencester, Heerlen, Hofheim-Erdlager (3), Hüfingen, Neuss (3), Nijmegen-grafveld Kleine Kopsehof en Kops Plateau, Old Winteringham, Trier, Valkenburg-ZH (4), Vechten (15), Xanten-CVT, <i>Vetera</i> I
FIRMO	Firmo i	Drag 27Gg	9c	35–55	<i>Asciburgium-castellum</i> en <i>vicus</i> (2), Heerlen (4), Hofheim-Erdlager (3), Keulen, Keulen-Alteburg, Neuss (3), Nijmegen, grafveld Hunerberg (2), Kops Plateau (2), Margriet en St. Josephhof (2), Oberstimm, Tongeren (2), Utrecht, Valkenburg-ZH (4), Vechten (6), Xanten-CVT, Zwammerdam (2)
I'RON	Fronto?	Drag 25K		25–45	<i>Glanum</i> , Velsen 1

stempellezing	bakker	vorm	NOTS	datering	parallellen (alleen Nederrijngebied en daterende complexen; bij weinig algemene typen zijn alle parallellen gegeven)
GALLI	Gallus ii	Drag 15/17	13a	45–65	Mèze, Ruscino, Tongeren, Valkenburg-ZH (2), Vechten (2)
LICINVS	Licinus	Drag 27G	49b=49e	40–65	Colchester-Sheepen, Narbonne-La Nautique, Nijmegen-St. Josephphof, Tongeren, Valkenburg-ZH (2), Vechten, Xanten-CVT
LOG[ir]NVS	Logirinus	Drag 18?	7a	60–80	Gloucester, Neuss, Nijmegen-Grafveld Hunerberg, Nijmegen-Kops Plateau, Rheingönheim, Tongeren, Valkenburg-ZH, Vechten (9), Xanten, Xanten-CVT, Zwammerdam (2)
OF.MACCAR	Maccarus i	Ritt 8G	13c	40–60	Alphen a/d Rijn, <i>Asciburgium-vicus</i> , Bonn (2), <i>Camulodunum</i> , Cirencester, Hofheim-Erdlager, Keulen-Alteburg, Maastricht, Neuss (2), Nijmegen-Barbarossastraat, Nijmegen-grafveld Hunerberg (5) en Kops Plateau (2), Oberstimm (2), Rheingönheim, Risstissen, Tongeren, Trier (3), Valkenburg-ZH (3), Vechten (7), Wimborne-Lake Farm, Woerden, Zwammerdam
MACCAR	Maccarus i	Drag 24/25Gs	33a	15–35	Augst (3), <i>Camulodunum</i> , Narbonne, Tongeren, Zuid-Frankrijk
MARSVS.FECI	Marsus i	SchotelR	7a	45–65	Cirencester
[of]MODESTI	Modestus i	Bord	2h	45–65	Bodegraven, Bonn- <i>castra</i> , Hofheim-Erdlager, Neuss, Nijmegen-grafveld Hunerberg (2), Oberstimm, Utrecht, Valkenburg-ZH, Vechten (5), Vleuten-De Meern, Woerden, Zwammerdam (3)
OFMOMMO	Mommo	Drag 29	3a	55–75	Chelmsford, Cuijk, Gloucester-Kingsholm, <i>Pompeii</i> -kist (2), Vechten (2)
M.O.M.O.	Momo	Drag 24/27G	1a	40–60	Heel, Hofheim-Erdlager, Neuss (4), Nijmegen, grafveld Hunerberg (2) en Kops Plateau, Rheingönheim, Trier, Trier-Dalheim, Utrecht, Valkenburg-ZH (4), Vechten (7), Woerden, Xanten (2), Zwammerdam
[of.mvr]RAN	Murranus i	Drag 24/25G	8b	45–65	<i>Asciburgium-castellum</i> , Chelmsford, Nijmegen-grafveld Hunerberg, Utrecht, Vechten, Wall
OFNIGRI	Niger	Drag 18	3b'=3c	50–70	Cirencester, Hofheim-Erdlager (2), Maastricht, Valkenburg-ZH, Vechten (2), Wroxeter, Xanten
PASSENI[ma]	Pass(i)enus	Drag 27?	31a	50–70	Baginton, Cardiff, Chelmsford (2), Cirencester (2), Gloucester-Kingsholm, Hofheim-Erdlager, Nijmegen-grafveld Hunerberg, Oberstimm, Oberwinterthur-Keramiek-lager, Tongeren (2), Usk (4), Vechten (2), Woerden, Wroxeter, Xanten-CVT, Zottegem-Velzeke
OF.PATRICI	Patricius i	Drag 27G	3d'	65–85	Caerleon- <i>castra</i> , Cala Culip, Chester, Chester- <i>castra</i> (2), Heerlen, Neuss (4), Nijmegen (2), <i>canabae legionis, castra</i> (5), Kops Plateau en <i>Ulpia Noviomagus</i> , Ribchester, Sassenberg-Broekom, Tongeren, Vechten (10), Xanten, Zwammerdam
PERVS	Perrus	Drag 24/25K	15a	50–70	Bonn- <i>castra</i> , Burghöfe, Hofheim-Erdlager, Nijmegen, Vechten, Wimborne-Lake Farm (2), Xanten-CVT (2)
OI'PRIMI	Primus i	Bord?	5b=Primus iii, 12i	35–55	<i>Asciburgium</i> -grafveld (2), Keulen, Neuss, Nijmegen-Kops Plateau en St. Josephphof, Valkenburg-ZH, Vechten (2), Zuzach-Kastell
PRIMI	Primus i	Drag 27G	var8d	20–40	Keulen, Nijmegen, grafveld Hunerberg, Kops Plateau en St. Josephphof, Poitiers, Tongeren, Vechten
REGENVS	Regenus	SchotelR	6b	40–60	Alton, Besançon, Burghöfe, Nijmegen-Kelfkensbos en Kops Plateau, Staines, Straatsburg, Valkenburg-De Woerd, Vechten (2), Zuid-Frankrijk, Xanten-CVT
[r]VFINVS	Rufinus ii	Bord	3b (=ws 3a)	25–45	Nijmegen-grafveld Hunerberg, Neuss, Velsen 1
RVF[i]	Mu-	Ritt 5Kg	1a	20–40	Alésia, Amiens, Augst, <i>Glanum</i> , Mainz, Nijmegen-Kops Plateau (2), Straatsburg, Vechten
SCOTIV	Scotnus	Ritt 5G	7a	20–40	Neuss, Nijmegen-Kops Plateau, Vechten (3), Xanten
SCOTT[i]MA	Scottius	Drag 24/25G	18a	25–45	Aislingen, Bonn, Keulen (2), Nijmegen-Grafveld Hunerberg, Tongeren, Trier (2), Vechten (2), Velsen 1 (2), Xanten-CVT

stempellezing	bakker	vorm	NOTS	datering	parallellen (alleen Nederrijngebied en daterende complexen; bij weinig algemene typen zijn alle parallellen gegeven)
SECVNDI	Secundus i	Kom	2c	40–65	Aislingen (2), Alphen a/d Rijn, <i>Asciburgium</i> -Kastell, <i>Asciburgium-vicus</i> (3), Bonn (2), Bonn-Castra, <i>Camulodunum</i> (3), Cirencester, Hofheim-Erdlager (2), Keulen (2), Keulen-Alteburg, Metchley-fort, Neuss (11), Nijmegen, Nijmegen-Barbarossastraat, Nijmegen-castra, Nijmegen-Grafveld Hunerberg (5), Nijmegen-Kelfkensbos (2), Nijmegen-Margriet, Nijmegen-Kops Plateau (4), Nijmegen-St. Josephhof (5), Oberstimm, Oberwinterthur-Keramiklager, Rheingönheim, Trier (3), Utrecht, Valkenburg-ZH (6), Vechten (28), Wroxeter, Xanten (4), Xanten-CVT (7), <i>Vetera</i> I (3)
SECVNDI	Secundus i	Ritt 8K	2c	40–65	Idem
SECVND	Secundus i	Ritt 5Kg	5b	25–45	<i>Asciburgium-vicus</i> , Béziers, <i>Camulodunum</i> , Heerlen, Straatsburg, Vechten (4)
SENOMA	Senomant-	Drag 18	6a'	40–60	Neuss, Nijmegen-Kops Plateau, Tongeren
[s]ENOMA	Senomant-	Drag 17a	7c	20–40	Anthée, Bonn, Nijmegen-Kops Plateau
[sentr]VS.FE	Sentrus ii	Bord	2a	45–65	<i>Camulodunum</i> , Neuss, Nijmegen-Hunerpark, Nijmegen-Kops Plateau, Nijmegen-St. Josephhof, Wroxeter
OFSEVERI	Severus iii	Drag 29	7b	65–85	Augst (4), Londen?, Kaiseraugst, Nijmegen-Kops Plateau, Richborough
SILVANI	Silvanus i	Drag 18?	11e	30–50	Besançon, Nijmegen-Grafveld Kops Plateau, Nijmegen-Kops Plateau, Poitiers (2), Straatsburg, Vechten, Velsen 1 (2)
SILVANI	Silvanus i	Drag 27Gg	11g	40–60	Clermont-l'Hérault, Nijmegen-Kops Plateau (2) en Trajanusplein, Périgueux, Saint-Bertrand-de-Comminges, Silchester, Vechten
[t]ERTIVS	Tertius iii	Kom	12b	45–65	Metz, Neuss
VRVQED	Uruoedus (Urvoedus)	Ritt 10G	2a	15–35	Augst, Mainz, Poitiers, Vechten
VIRTHVS[fec]	Virthus	Bord	3a	50–70	Chelmsford, Heerlen, Oberwinterthur-Keramiklager, Rheingönheim, Trier, Vechten (4), Wall
V.I.R.T.V.S	Virtus i	Drag 24/25G	15a	40–60	Exeter, Hofheim-Erdlager, Neuss (2), Valkenburg ZH (3), Vechten (3), Xanten-CVT
OFVITALIS	Vitalis i	Drag 18	1c ws	50–70	Aislingen, Wroxeter, Zurzach-Kastell
VITA	Vitalis i	Ritt 8K	15b (=Φ2)	45–65	Rottweil, Valkenburg ZH, Vechten